ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 45 (17182)

2006 чылдың АПРЕЛЬ 27, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 17.00
Садар өртээ – 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазааанда

АМГЫ БАЙДАЛ БОЛГАШ СОРУЛГАЛАР

Тыва Республиканың Чазааның эрткен неделяның пятницада болган калбак хуралынга мурнады хөгжүдер дөрт национал төлевилелди боттандырарынга болгаш Тыванның чамдык кожууннарында ядыы-түреңги чорукту ажып эртеринге хамаарышкан чээрби айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

КАДЫК-ЛА ЧОРЗА...

Бо чылдың бирги кварталында Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем, Улуг-Хем кожууннарда, Кызыл хоорайда «Кадыкшыл» национал төлевилелди амыдыралга боттандырар дээш үүнү кылып чоруткан ының түннелдериниң дугайында илеткелди Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды Борис Күдерек кылган.

Үстүнде адаан дөрт кожуунда болгаш Кызыл хоорайда чеже терапевтер, ниити практиканың эмчилери, педиатрлар, акушер-гинекологтар, эмчи сестралары ажылдап турарын, чеже кижи билиин бедиткенин, эмнелгелерни дериг-херекселдер-биле дериирринге, чонну аарыгларга удур тарыырынга, немелде диспансеризация кылырынга муниципалдыг бюджеттен чеже хөреңги бергенин ол дыннаткан.

Эрткен кварталда Улуг-Хемниң Төп кожуун эмнелгези божуур иелер сертификадынга 589 муң рубльди, Кызылдың Төп кожуун эмнелгези—258 муң, Каа-Хем—376, Бии-Хем—108 муң, Кызыл хоорай ийи миллион ажыг рубльди төлээн. Ооң-биле чергелештир сайыт бирги кварталда федералдыг төптен участок эмчилериниң, эмчи сестраларының шалыңына немей төлеп бээр чеже хире акша келгениниң отчедун берген.

Фельдшер-акушер пунктуларының, участок эмнелгелериниң, эмчи амбулаторияларының материал-техниктиг баазазының кошкаан, кожууннарга ажылдап чеде берген эмчи кадрларга чурттаар оран-сава чедишпейн турарын, эмнер аймаа шыгжаар немелде соодукчулар, термоконтейнерлер садып алыры чугула болуп турарын Борис Кожуун-оолович чугаалаан.

«Кадыкшылга» национал төлевилелди чедиишкинниг боттандырар болгаш айыткан четпестерни кыска хуусаада эдип алыры-биле хемчеглерни яамы ажылдап кылган. Амыдыралы чединмес өг-бүлелерниң иштиг херээженнери Кызыл хоорайга кээп УЗИ-ге шинчидип, консультация алыр аргазы чок болуп турар. Ону болдурбазы-биле чединмес өг-бүлелерниң иштиг херээженнерин транспорт-биле муниципалдыг тургузуглар хандырарын чедип алыр. Оон аңгыда акушер-гинекологтар көжүрүп чоруур УЗИ аппараттары-биле ырак сумуларже үнүүшкүннерни чорудары көрдүнген.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ

«Өөредилге» национал төлевилелди боттандырар талазы-биле элээн ажылдар кылдынганын хуралга демдеглээн, ооң-биле чергелештир республиканың өөредилге адырында четпестер барын тодараткаш, оларны эдер, өөредилгениң шынарын экижидер хемчеглерни ажылдап кылган.

Ылаңгыя республиканың чамдык суурларында школа назыны четпээн уруглар садиктерже баар аргазы чок болуп турар. Бо айтырыгны шиитпирлээр хемчеглер алдынган. Каа-Хем кожуунуң Ильинка суурнуң школа назыны четпээннери садик барбайн турган, ам ортумак школада 3-4 харлыг уругларның турар бөлүүн организастаан. Улуг-Хем кожуунуң 27 өөредилге албан чериниң үүгле ийизи чөпшээрел бижиктиг, өскелеринде чок. Ам чөпшээрел алыры-биле өрттүң айыыл чок чоруун, санитар-эпидемиология байдалын хандырар хөреңгини тыварын шиитпирлээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

ОЛИМПИАДАГА ТИИЛЭЭН

Республиканың аграр лицейниң өөреникчизи Чойган Геннадьевич Ондар Сибирьниң үндезин чоннарының школачыларының аразынга Новосибирск хоорайга чоокта чаа эрткен девискээрлер аразының «Төрээн дыл болгаш культура» деп олимпиадазының тиилекчизи болган. Өөредилгеге болгаш шинчилел ажылдарынга салым-чаяанныг өөреникчини Тыва Республиканың эртем болгаш өөредилге сайыды Петр Морозов каш хонук бурунгаар хүлээп алгаш, яамының мурнундан байыр чедиргеш, өөредилгезинге чайынналчак чедиишкиннерни күзээш, чемпионга тайылбырлыг словарьны белек кылдыр сөңнээн. Чойган Ондар башкызы Надежда Дарьевна Сувандии-биле турда, бо чурукту Василий Балчый-оол тырттырган.

Май байырлалдарында 7 хонук дыштаныр

Май айның байырлал хүннеринде республиканың чурттакчы чону ийи катап узун дыштаныр хүннерлиг болур. **Апрель 29-тан май 1-ге чедир үш хонук**, а ооң соонда дөрт хүн улаштыр ажылдааш, **май 6-дан 9-ка чедир база дөрт хонук дыштаныр.** Майның 6 – Тыва Республиканың Конституция хүнү.

«Шын» солун —Тыванның социал-экономиктиг, культурлуг хөгжүлдезин чырыдарынга, шиитпирлээринге киржип турар кол парлалга органы болбушаан, тыва национал хүрешти сайзырадып, ону аныяктар ортузунга нептередиринге хөй-хөй чылдар-да бодунуң төлептиг үлүг-хуузун киирип келген. Республиканың шыырак дээн мөгелери «Шын» солуннуң шаңналы дээш маргылдаага киржип, аңаа шаңналдыг черлерни ап чорааш, улуг спорттуң делгем оруунче кирген дээрзин айтып каары чугула.

Хүреш **май 9-та 14 шакта Тыванның 5 чылы аттыг стадионга** эгелээрин дыннадып тур бис. Аңаа республиканың болгаш найысылалдың эң шыырак мөгелери киржир.

Маргылдаа колдуунда деткикчилерниң идепкейлиг киржилгезибиле эртип келген.

Бай-шыырак организацияларны, сайгарлыкчыларны, тыва хүрештиң мөгейикчилерин «Шын» солуннуң шаңналы дээш эртер бо маргылдаага деткикчи бооп киржирин улуу-биле диледивис.

"ШЫН"-2006

2006 чылдың май 9-та Тыванның 5 чылы аттыг стадионга Улуг Тиилелгениң 61 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солуннуң шаңналы дээш тыва национал хүрешке чаңчыл болган маргылдаа болуп эртер.

БАШТАЙГЫ ДЕТКИКЧИЛЕР

1. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак.
2. ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д. Ооржак.
3. Садыг бажыңы «Гаруда».
4. Республиканың одаар чүүлдү садып-сайгарар конторазы (начальниги А.Д. Ооржак).
5. Республиканың Аргаарыг ажыл-агый талазы-биле агентилел (удуртукчузу С.В. Сапелкин).
6. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады М.К. Куулар.
7. Күрүнениң механизастаттынган ажылдар чорудар эргелели (начальниги С.В. Есипов).
8. «Федералдыг автоорук М-54 «Енисей» эргелели (начальниги С.С. Санаа).
9. «ВЕСТ-Офис» КХЭ садыгбүдүрүлге фирмазы (директору М.М. Шогжал).
10. «Юбилейный-001» автобүдүрүлге.
11. Кара-Хөл суму чагыргазы (чагырыкчы А.Д. Иргит).
12. Кызыл кожуунуң Ээрбек сумузунда арат Алаш-оол Монгуш.
13. А.О. Хертек.

Деткикчилерниң кээри уламчылап турар.

АМГЫ БАЙДАЛ БОЛГАШ СОРУЛГАЛАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Кызыл кожуунуң Ээрбек, Шамбалыг, Терлиг-Хая школаларында даштыкы дыл, психолог башкылар чедишпейн турар, Тыванын күрүне университединиң доозукчуларын хуваап турда, ону өөренип көөр болган. Немелде компьютерлер, өөредилге кабинеттеринге дериг-херекселдер бээр айтырыгны шиитпирлээн.

ЧЭЭЛИЛЕРНИ БЭЭР

Дараазында «Агроүлепүр комплекизиниң хөгжүлдезиниң» национал төлевилелиниң ол-ла дөрт кожуунда болгаш Кызыл хоорайда күүселдезиниң дугайында айтырыгны хуралга сайгарган.

Бо кожууннарда, найысылалда бөгүн 12 муң хуу дузалал, 102 фермер ажыл-агыйлар бар. Мал болгаш техника садып алыры-биле банкылардан чээли алыр 720 билдириишкин кирген. Чээли ап болур 138 хамаатынын документилериниң белеткели дооступ турар. Апрельдиң бирги чартыынга чедир 19 ажыл-агый 2785 муң рубль түннүг чээлини алган. «Мал ажылын дүрген хөгжүдер» угланыышкынныг чеди ажыл-агый үр хуусаалыг чээли алырын кордап турар. Ол ышкаш көдээ ажыл-агыйның хереглекчилер кооперативтерин тургузар ажыл идепкейлиг чоруп турар.

Кожууннарның коллегия хуралдарының доктаалдарында эът, сүт бүдүрериниң көргүзүглери тодараттынмаанын, кожууннар төптеринде, хоорайларда мал тудуп турар хуу ажыл-агыйлыг чурттакчыларның ортузунда тайылбыр ажылын четпес чорудуп турарын хуралга демдеглээн. Чурттакчы чонга чээли бээрин организастаарын чаартыр, эде көөр талазы-биле чамдык немелдерни доктаалга киргеш, хүлээп алган. «Чээли бээриниң документилер белеткээрин дүргедедири чугула, ооң чижеглел-биле түнү бүдүн чартык миллиард рубль болур» деп, Ш.Д. Ооржак чугаазынга айыткан.

ТААРЫМЧАЛЫГ ОРАН-САВА

Тудугжуларның ажылчын бөлүктери республиканың төп кожууннарынга чедип, «Таарымчалыг чурттаар оран-сава» деп национал төлевилелди боттандырар талазы-биле элээн хемчеглерни алган, Кызыл, Бии-Хем кожууннарны, Кызыл хоорайны бо төлевилелди күүседиринге үлегерлиг төптер кылдыр тодараттынганын республиканың тудуг, чурттарга болгаш коммунал ажыл-агый сайыды А.Б.Свинцов хуралга демдеглээн.

Александр Борисович ажылхерээниң байдалын допчузу-биле таныштырган. Шагаан-Арыгның үш микрорайонунга сес беш каът, сес ийи каът, он чаңгыс каът чурттарга бажыңнарын тудар. Сумуларга тудар чурттарга кварталдарын, кудумчуларны тодараткан. Бии-Хем — тудуг кылыр чер айтырыгларын долузу-биле шиитпирлээн кожууннарның бирээзи. Туранга он бажыңны тудар черни тускайлаан. Ипотека чээлизи-биле чаңгыс квартиралыг алды чурттарга бажыңын тудары көрдүнген. Кызыл кожуунда хуу чурттарга бажыңнарының тудуу дүрген чоруп турар. Ынчалза-даа архитектура хайгааралы чок болганындан бажыңнарның даштыкы хевири чараш эвес, кудумчулары чаагайжыттынмаан болуп турар. Каа-Хем суурда 120 чурттарга бажыңы, Ээрбекте он, Сукпакта чээрби беш бажыңны тудар черни тодараткан, олар шуптузу инженер четкилери-биле хандыртынмаан. Каа-Хем кожуунда тудугларның чиңгине планы чок, үүгле Сарыг-Сеп суурнуң чиңгине планы бар, ол езугаар 20-30 бажыңны тудары көрдүнген. Ипотека системазы-биле үш чурттарга бажыңын тудар.

Кызыл — республиканың найысылалы болганда, онза чараш, көрүштүг болур ужурлуг. Хоорайга тудуг кылыры-биле 8 шөлдү тодарадып хуваган. Оларның бирээзиниң документизи белен. Аукционга садары-биле 30 участокту белеткеп турар. Чазак хуралының бүдүүзүнде «Совби» компаниязының удуртукчулары-биле хуралды эрттирген. Ооң ажылчорудулгазының кол угланыышкыны—пенобетондан чурттарга бажыңнарын тудары болур, ону деткээн, хоорайның мурнуу микрорайонунга тудугнуң төлевилелин майда амыдыралга боттандырып эгелээр.

А.Б. Свинцов национал төлевилелде айыткан сорулгаларны дораан күүседип кириптеринге кожууннарның шуптузу белен эвес болуп турарын хуралга айыткаш, ажылдың темпизин дүргедедирин чугулалап көрген.

Үстүнде адаан дөрт кожуунда болгаш Кызыл хоорайда чурттап турар чиигелделиг чурттарга шөлү алыр хамаатыларны катап бүрүткээниниң түннелин хуралга үндүрген.

ЭКИ АМЫДЫРАЛДЫҢ ҮНДЕЗИНИ

Доктаалдарның он төлевилелинде Тыванын кожууннарынга, Кызыл хоорайга ядыы чорукту ажып эртериниң, чурттакчы чонну ажылга хаара тударының, бодун боду ажыл-биле хандыртынарының, сайгарлыкчы чорукту сайзырадырының сорулгалары көрдүнген.

Эрткен чылдың түннелдерин езугаар кожууннарның хөй нуруузу эки түннелдерни чедип алган. Ап чоруткан хемчеглериң ачызында амыдыралы чединмес өг-бүлелериң саны элээн кызырылган, оларның орулгазы көвүдээн. Бо чылын ол ажыл уламчылавышаан, чединмес чорукту ажып эртериниң кол сорулгазы—күш-ажыл, ынчангаш чурттакчы чонну түр-даа, доктаамал-даа ажылдарга хаара тударының бүгү аргаларын ажыглаар, тодаргай хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Бистиң корр.

ТР-ниң Конституциязының 5 чылынга

ЧОРГААРАЛЫВЫС, ӨӨРҮШКҮВҮС

Тыва дээрге, Төп Азияда эң чараш бойдус чурумалдыг, чайы изиг, кыжы соок, чону эрте бурун шагдан бээр тускай езу-чаңчылдарлыг, сарыг шажын, хам-лама чүдүлгелиг, арыг, чараш тыва дылдыг, культуралыг биче буурай чоннарның чурту. Мындыг онзагай оранның чону чүге чоргаарланыр ийик бис? Чүнүң-даа мурнунда Конституциявыска чоргаарланыр, өөрүүр ужурлуг бис. Бистиң Тыва Республиканың амгы Конституциязын 2001 чылдың май 6-да бүгү чоннуң бадылаашкыны (референдуму-биле) хүлээп алган. Ам Конституциявыс 5 чыл бооп турары бо. Ооң кыска төөгүзүн алырга дыка солун.

1921 чылдан 1944 чылдарда, тодаргайлаарга 23 чыл дургузунда 6 Конституцияны чурттап, ажылдап эрткен бис. 1961 чылдан 1978 чылга чедир 17 чыл дургузунда ооң-биле чурттадывыс. 1978 чылдың Конституциязы, ол дээрге барык-ла ССРЭ Конституциязындан дүжүрүп бижээн чыгыы хире чүве. Тыва Арат Республиканың баштайгы Конституциязын 1921 чылда бүгү Тыванын төлээлери Таңдының Суг-Бажынга Тургузукчу хуралынга хүлээп алган. Ол 22 үүлден тургустунган. Баштайгы чылдарда «Таңды-Тыва Республика» деп адап турган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок чээрби дөртку сессиязынга 1993 чылдың октябрь 21-де база Конституция хүлээп алгаш, ооң-биле 13 чыл чурттаан бис. Ол Конституция 18 эге, 116 үүлден тургустунган турган. Амгы Конституциявыс 16 эге, 143 үүлден тургустунган. Ылгал бар-дыр бе? Ийе, бар. Чүге дизе ону чаартырын үе, амыдырал ала-чайгаар-ла негеп келген. Ынчангаш даштыкы сайзыраңгай чурттарның болгаш төөгүнүң дуржулгазын өөренип көргеш, алырын алгаш, албазын казааш, хүлээп алганы бо-дур. Тыва Республиканың Конституциязы ам бо чылдың май 6-да 5 чыл болганы ол. Конституция бүгү хамаатыларның дең эрге, хүлээлгелиин быжыглап, магадылап турар.

Бистер Тыва күрүнеиң ара-албаты чону Конституциявыс езугаар боттарывыс бот-башкартынар эрге-хүлээлгелиг улусла болгай. Бойдустуң бүгү байлаа – чер, суг, арга-арыг болгаш хамык өнчү-хөреңги бистерниң холувуста, эргевисте.

Тыва Республиканың Конституциязының 1-ги эгениң 2-ги үүлүнде мынча дээн: «Кижи, ооң эргелери болгаш хосталгалары дээди үнелиг үүл болур. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын хүлээп ап көөрү, ону сагыыры болгаш камгалаары – Тыва Республиканың хүлээлгези». Ийе, ол ындыг болурдаа ужурлуг.

Чурт-сумунуң, Тыванын эгээртинмес эң үнелиг үүлү үүл? Хамааты кижи дээрзи чугаажок. «Кижиниң болгаш хамаатының эргелери, хосталгалары база хүлээлгелери» деп 2-ги эгениң 18-тен 52-ги үүлдеринге чедир бүгү хамаатыларга долу эргелерни болгаш хүлээлгелерни тыпсып бергени – чоргаарал болгаш өөрүшкү-дүр. Бистер, республиканың чурттакчы чону, Россия Федерациязының хамаатылары болбушаан, Россияның Конституциязын езугаар Россияның кайы-даа девискээринге хостуг чурттаар, ажылдаар, өөренир, дыштаныр эргелиг болганывысты улуг чоргаарал деп үнелеп көөр ужурлуг бис. Конституциявыс ачызында республикада хөй национадыг чону быжыг найыралдыг чурттап чорлар.

Кажан, амгы Конституциявыстың төлевилелин ажылдап кылып турда, 2000-2001 чылдарда, ынчан Тыва Республиканың Президентизи, амгы Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Конституция комиссиязының даргазы болгаш ынчан депутаттар, Чазак кежигүннери, хоойлу-дүрүм ажылдакчылары, эртемденнер, чогаалчылар, эргечагырганың, партияларның, хөй-ниити каттыжыышкыннарының төлээлери база массалыг информация чепсектери күжениишкинниг ажылдаан. Ең ылаңгыя Шериг-оол Дизижиковичиниң үре-түннелдиг, комиссияның кызымак ажылын бедии-биле дыка үнелээр мен.

Тыва Республика — Россия Федерациязында база бир онзагай күрүне тургузуглуг, кадыг-шириин агаар-бойдустуг, аргыжар орук-харылзаазы берге чурт. Ону барымдаалааш, Россия Тывага доктаамал боттуг дузаны чедирип турары ол деп билир херек. Үндезин Хоойлувуста национал чараш тыва дылывысты, езу-чаңчылдарывысты, культуравысты улам ыңай сайзыраңгайжыдар, салгалдарга арыг дамчыдар ужурлуг бис. Тыва Республиканың Конституциязында тыва дылды ТР-ниң күрүне дылы кылдыр доктааткан, а орус дыл республиканга ниити федерацияның күрүне дылы кылдыр ажыглаттынар.

Тыва национал дылывысты ам мырыңай хойтпактай, орус дылбиле «согажалап» ажыглап турар апарганывыс дыка таарымча чок. Мен орустап чугаалаңар дивейндир мен. Көдээ черлерде орус дылдыг кижи чурттавайн турар, чамдык черлерде эвээш, бар харын. Школаларда «звонок, тетрадь, ручка» дээн ышкаш сөстерни эскет чок ол хевээр ажыглап турар. «Больница, ясли-садик, баня, ремонт, приказ» дээш, оондаа хөй очулдуруп болур сөстерни очулдурбайн, ажыглап турар. Нация нация-ла болгай. Тыва дылывысты хүндүлээр ужурлуг бис. Хайнактаар чараш эвес чугаадан адырлып көрээлиңер. А албан черлери, организацияларның адрестерин тыва-орус ийи дылдарга бижип аскан турары Конституцияның негелдези-дир.

Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алгандан бээр ам май 6-да 5 чыл болур. Ынчангаш Конституциявыс – бистиң чоргааралывыс, өөрүшкүвүс-түр. Ону шыңгыы сагып, хүндүлеп ажылдап-чурттаалыңар.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыктары

А.А. Язевке «Тыва Республиканың алдарлыг юризи» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Корум-чурумну, хоойлу-дүрүмну быжыглаар херекке киирген ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг юризи»** хүндүлүг атты Тыва Республиканың Чазак Даргазының Күрүне-хоойлудүрүм эргелелиниң начальниги—Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунуң оралакчызы **Александр Аркадьевич Язевке** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,2006 чылдың апрель 19, № 62

Тыва Республиканың культуразының болгаш уран үүлүнүң ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында

Культура, уран үүл адырынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле

Тыва Республиканың культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар **Зоя Байыровна Самданны;**

«Ургларның хореография школазы» немелде өөредилгениң муниципалдыг өөредилге албан чериниң директору **Раиса Седиповна Стал-оолду** шаңнаар.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Тыванын күрүне филармониязының «Тоолдар театры» бөлүүнүң артизи **Арсений Николаевич Сюрюнге** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

«Ургларның хореография школазы» немелде өөредилгениң муниципалдыг өөредилге албан чериниң концертмейстери **Николай Иванович Шешинни** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 2006 чылдың апрель 20, № 63

«Нотариат дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 70 үүлүнге өскерилге киириериниң дугайында Тыва Республиканың Хоойлузу

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың март 22-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың апрель 11-де чццлдцг деп көрген

1 үүл

1994 чылдың ноябрь 2-де № 149 «Нотариат дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң («Тувинская правда», 1995 чылдың январь 1; 1996 чылдың июль 23; 1998 чылдың октябрь 10; 2001 чылдың май 17, май 8, июнь 19; 2004 чылдың апрель 13, декабрь 31; 2006 чылдың март 2) 70 үүлүнге өскерилгени «Тыва Республиканың болгаш» деп сөстерни ап кагбышаан киирер.

2 үүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1748 УХ-I 2006 чылдың апрель 13.

ЧЕДИП АЛГАН ЧҮҮЛДЕР БАР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

⊙ТР-ниң Чазааның хуралынга Экономиктиг хөгжүлде яамызының сайыды Г.Ф. Балакинаның илеткелинден⊙

Бо чылдың бирги кварталында чедип алган социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле көргүзүглер, сөөлгү чылдарның ындыг көргүзүглеринден ажыктыы-биле ылгалып турар болгаш бурунгаар хөгжүүрүнүң аргазы тургустунуп келген деп түннелди үндүрүп болур. Чылдың баштайгы айларында өзүлдениң темпизи черле куду болур болгай. Ынчалза-даа 2006 чылдың январь-мартта 2004 болгаш 2005 чылдарның деннели-биле алырга, ачы-дуза чедирилгезинде, транспорт-биле чүк болгаш пассажирлер саарылгазында инвестицияның хемчээли дүрген өзүп турар. Инфляцияның темпизинге көөрде, ажыл төлевири, пенсия болгаш өске-даа орулгалар өзүп турар, ол чурттакчы чоннуң боттуг орулгазын улгаттырар арганы берип турар.Тываның социал-экономиктиг өзүлдези ниити Россияның хемчээлинге дүгжүп турар, а чамдык угланыышкыннарга оон бедик көргүзүглерни чедип ап турар бис.Чижээлээрге, январь-март айларда Тывага инфляцияның темпизи ортумак, Россияның көргүзүүнден куду (Тывада 2,7 хуу, а Россияда 5 хуу) болуп турар. Агроүлетпүр комплекизинде турум байдал тургустунуп орар, ниити продукцияны бүдүрери 2005 чылдың бирги кварталының деннелинде турар.

Үлетпүр. Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери 625,2 млн.рубль хемчээлге продукцияны чүдүрүп чоруткан, амгы күштүг өртектер-биле продукцияның өзүлдезиниң хемчээлин эрткен чылдың бирги кварталы-биле деннээрге, 80,1 млн. рубль болган азы 14,7 хууга өскен, а хемчээлиниң индекизи — 100,4 хуу (2005 чылдың бирги кварталында — 94,5 хуу турган).

Казымал байлакты казып тывар (индекстиң хемчээли 102,9 хуу болган), болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң (индекстиң хемчээли 162,7 хуу болган) адырында бүдүрүүшкүннүң өзүлдезин чедип алган, оон иштинде ажыглал ыяшты болбаазырадыры болгаш ыяштан кылыглар бүдүрери (165,3 хуу) өскен.

Бо чылдың бирги кварталында үлетпүр продукциязының 24 хевирлерин бүдүрүп үндүрери көвүдээн, оон иштинде хөмүр-дашты казып тывары, ажыглал ыяшты белеткээри болгаш үндүр сөөртүү, электри энергиязын бүдүрери, ажыглал ыяш, дилиг материалдары, рудага хамаарышпас тудуг материалдары, мебель, ном, солуннар, эт, эттен кылган чартык фабрикаттар, кондитер болгаш колбаса кылыглары, чемге ажыглаар балык, хайындырган сүт продукциялары, консервалар, арагага хамаарышпас суксуннар.

Бирги кварталда үлетпүр продукциязын чылдың баш бурунгаар көрдүнген планының 20,4 хуузун бүдүрген, чылыг энергиязы — 42 хуу, электри энергиязы — 41 хуу, хөмүр-даш — 43 хуу, эт — 73 хуу.

Январь-мартта электри энергиязын, газты болгаш сугну бүдүрери болгаш хуваары ниити сайгарып турар үлетпүр продукциязының хемчээлиниң 50 хуузу болуп турар. Бо талазы-биле үлетпүр бүдүрүлгезиниң индекизи 100,5 хуу болган.

Одалга энергетика комплекстериниң баазалыг адырларының бүдүрүлгелери бо чылдың январь-мартта чурттакчы чонну, социал адырның албан черлерин, үлетпүр бүдүрүлгелериниң көрдүнген хемчээлинге дүүштүр чылыг болгаш электри энергиязы, хөмүр-даш-биле хандырган.

Пөс-таавы болгаш дааранылга бүдүрүлгелеринде чамдык көдүрлүүшкүннер көстүп келгени демдеглеттинген.Бо чылдың үш айларында «Урянхай» агроүлетпүр комплекизи кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге 27 тонна дүктү чугган, 7 тонна чүүнү бүдүрүп үндүрген. Мартта суй белекке бээр 100 дөрбелчин метр хевисчигештерни бүдүрген,800 хой кежин арыглап кылган, 40 ажылчын курткаларны болгаш комбинезоннарны «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН-ге даарап берген.

Ажыглал ыяшты болбаазырадыр талазы-биле болгаш ыяштан кылыглар кылырының бердинген планы күүсеттинген. Ажыглал ыяшты үндүр сөөртүү 6,7 муң кубометр болган, а өзүлдези 13,6 хуу, дилиг материалдарын бүдүрүп үндүрери 5,7 муң кубометр болган азы 2 катап өскен. «Юрта» ККБ 475 кубометр ажыглал ыяшты белеткээн, 102 кубометр дилиг материалдарын, 84 дөрбелчин метр чазаныр кылыгларны бүдүрүп үндүрген.

Ижер суксуннар-биле киириштир аъш-чем продукциязын бүдүрери 147, 8 млн. рубль болган азы чылдың баш удур көрдүнген планының 26,7 хуузу. Хемчээлиниң индекизи 200 хуу болган. Оон 112 млн. рубльдиң продукциязын биче бизнестиң бүдүрүлгелери бүдүрген, оларның херек кырында планы 97 млн. рубль турган.

Бо чылдың апрельде мооң мурнунда эзт комбинадының шөлүнге «Урянхай» КХЭ колбаса кылыгларын бүдүрүп үндүрер талазы-биле шугумну ажылдадып үндүрери көрдүнүп турар. Бүдүрүлге бирги кварталда 90 тонна эттен чартык фабрикаттарны, 514 тонна эзтти бүдүрген.

ТР-ниң Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызынга хамааржып турар бүдүрүлгелер 447,3 млн. рубльдиң продукциязын бүдүрер планныг тургаш, 452,3 млн. рубльдиң үлетпүр продукциязын бүдүрген болгаш сайгарган азы планын 101,1 хууга күүсеткен. **ТР-ниң Үлетпүр яамызы** 21,4 млн. рубльдиң продукциязын бүдүрер планныг тургаш, 19,2 млн. рубльге күүсеткен азы 90 хуу болган. **ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының** харыылап турары болбаазырадыр үлетпүрнүң улуг болгаш ортумак аъш-чем бүдүрүлгелери 42,7 млн. рубльге продукция бүдүрер планныг тургаш, 35,4 млн. рубльге бүдүрген.

Көдээ ажыл-агый. Бүгү деннелдиң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери продукция бүдүрер хемчээлин баш бурунгаар көрдүнген өртектер-биле алырга, 210 млн.рубль болган азы 2005 чылдың январь-мартта ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының деннештирген өртектери-биле алырга, 100,1 хуу болган.

2006 чылдың апрель 1-ниң байдалы-биле яамының берген медээзи-биле алырга, мыйыстыг бода малдың баш саны 0,2 хууга өскен болгаш 101,7 муң башка, хой, өшкү — 0,4 хууга болгаш 785,3 муң башка, иви — 7,9 хууга өскен. Чылгының баш саны 2,3 хууга, хаван — 13,2 хууга, теве — 0,7 хууга баткан.

Эзтти бүдүрери 0,5 хууга, сүт — 1,4 хууга өскен болгаш дескараалаштыр 2,6 болгаш 4,2 муң тонна болган, дагаа чуургазын бүдүрери 24,8 хууга баткан. Оперативтиг медээлер-биле алырга, 2006 чылдың апрель 1-де ажыл-агыйларның бүгү деннелинде 11 муң баш бызаалар, 153,9 муң анай, хураганнар камгалап алдынган. Бо хүннерде 100 баштан 26 бызааны, 37 анай, хураганнарны камгалап алган.

Часкы хову ажылдарында белеткел ажылдары чоруп турар. 2006 чылдың апрель 1-ниң байдалы-биле алырга, республиканың көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлеринде тараа культураларында бодунуң үрезининиң курлавыры 2180 тонна азы ниити хереглелдиң 37,6 хуузу болуп турар.Көдээ ажыл-агый техниказының часкы хову ажылдарынга белеткели 53 хуу болуп турар.

Инвестиция. 2006 чылдың январь-март айларда кол капиталга инвестицияның хемчээли 151,4 млн. рубль болган, эрткен чылдың бо үезинге деннээрге,1,4 катап хөй болуп турар. Республика бюджединден инвестицияны акшаландырарынга 41,9 млн. рубльди чоруткан.

Федералдыг бюджеттен Кызыл хоорайда Арбитраж судунуң тудуунга 3,0 млн. рубль келген болгаш 0,5 млн. рубль долгандыр хүрээлелди камгалаар болгаш гидрометеорология талазы-биле Тываның республика төвүнүң тудуун септээринге.

Автомобиль оруктарын болгаш көвүрүглерни ажаап тударынга болгаш септээринге 41,3 млн. рубльди шиңгээдип алган, оон иштинде «Енисей» автоорук эргелели — 25,0 млн. рубльди, ТР-ниң Орук агентилели — 16,3 млн. рубльди.

Хереглел рыногу. 2006 чылдың январь-мартта республиканың бараан саарылгазының хемчээли 1524,7 млн. рубль болган, оон иштинде үүрмектеп садар бараан саарылгазы (ниитиниң чемненилге черлерин киириштир) январь-мартта — 1292,0 млн. рубль, деннештирген өртектер-биле эрткен чылдың бо үезинге деннээрге, 12,8 хуу хөй болуп турар. 2006 чылдың бирги кварталының баш удур бердинген планын 22,9 хууга күүсеткен.

Январь-март айларда чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези 329,4 млн.рубль болган, ол деннештирген өртектер-биле 2005 чылдың деннелинден 10,2 хуу бедик болуп турар.Чылдың баш удур бердинген планының 19,1 хуузу болуп турар.

Транспорт. 2006 чылдың январь-мартта транспорттуң шупту хевирлери-биле 379 тонна чүүктү сөөрткен. Автотранспорт бүдүрүлгелериниң чүүк саарылгазы 62,4 млн. тонна км болган болгаш эрткен чылдың бо үезинге деннээрге, 14,5 хууга өскен.

Биче сайгарлыкчы чорук. 2006 чылдың бирги кварталында биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилери бараннар бүдүрерин болгаш ачы-дуза чедиреринин хемчээлин 158,0 млн. рубльге боттандырган.

2006 чылдың январь-мартта биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилери 119,3 млн. рубльдиң аъш-чем продуктуларын бүдүрген, индекизиниң хемчээли 102 хуу болган.

Амыдыралдың деннели болгаш чурттакчы чоннуң орулгалары. Орулгаларның өзүлдезиниң байдалы демдеглеттинген. 2006 чылдың январь-мартта чурттакчы чоннуң баш санынга ортумаа-биле акша орулгазы, баш удур бердинген медээлер-биле, 3767 рубль болган 2005 чылдың ол-ла үезинден 21,5 хуу хөй болуп турар. 2006 чылдың январь-февральда чаңгыс ажылдакчыга ортумаа-биле санаттынган шалың акшазы 8024 рубль болган, ол 2005 чылдың деннелинден 26 хуу бедик болуп турар. Албан езузу-биле бүрүткеттинген ажыл чоктарның саны 2,4 хууга кызырылган.

Өртектер. 2006 чылдың январь-март айларда хереглекчилер рыногунда өртектер, 2005 чылдың декабрьга деннээрге, 2,7 хууга өскен, а Россия Федерациязында 5 хуу болуп турар. Аъш-чем продуктуларында өртектер индекизи 103,9 хуу болган (Россияда ортумаа-биле 106, 2 хуу), аъш-чемге хамаарышпас продуктулар — 101,8 хуу (Россияда ортумаа-биле 101,3 хуу), ачы-дуза чедирилгези — 101,7 хуу (Россияда ортумаа-биле 108,0 хуу). Эрткен чылдың бо үези-биле деннээрге, өртектер 2006 чылдың мартта 1 хууга оожум өскен, оон иштинде аъш-чем бараннары — 1 хуу, чурттакчы чонга ачы-дуза чедирилгези — 7,5 хууга, аъш-чемге хамаарышпас бараннарның өртектери 2006 чылда дүрген өзүп 1,3 хууга четкен.

Саң-хөө. 2006 чылдың январьда бүдүрүлгелериниң ажылагыйжы ажыл-чорудулгазының түннелдери орулга алырының хемчээли бедик деннелдиг өзүп турарының дугайында бадыткап турар, ол 57,0 млн. рубль болган болгаш эрткен чылдың бо үезибиле деннээрге, 2,4 катап өскен. Орулгалыг бүдүрүлгелериниң деңзигүүрү 68,6 хуу болган.

Мону демдеглеп каары чугула, январь айның түннелиниң талазыбиле бүдүрүлгелериниң орулгаларының болгаш карылгаларының ылгалы таарымчалыг тургустунган (33 млн. рубль). Экономиктиг ажыл-чорудулганың хевирлериниң талазы-биле орулганың кол хемчээлин казар байлактарны казып тыварындан, электри энергиязындан, газты болгаш сугну бүдүрининден база хуваарындан, транспорт болгаш харылзаадан алган. Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң төлевирлериниң болгаш санажылгаларының байдалы-биле алырга, хуусаазын эрттирген кредитор өрениң хемчээли 16,0 хууга баткан.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга. 2006 чылдың январь-мартта республиканың даштыкы садыг-саарылгазы 1871,5 муң американ доллар-биле үнелеттинген болган болгаш натура-биле көргүзерге,302,4 тонна болган, эрткен чылдың бо үезинге деннээрге, 20,6 хууга өскен. 2006 чылдың үш айларында экспорттуң хемчээли 364,9 муң доллар болган, эрткен чылдың бо үезинге деннээрге, 122 хууга баткан, импорт —1506,6 муң доллар (өзүлде 135 хуу). Республиканың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазынга, ыраккы даштыкы чурттар киржип турар — Моол (оларның үлүү — 99,5 хуу) болгаш Сингапур. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боттандырып чорударынга 5 чурттар киржип турар.

Национал төлевилелдер. Мурнады хөгжүдер төлевилелдерни боттандырар талазы-биле ажыл уламчылап турар. ТР-ниң Саң-хөө яамызы күрүнеиниң болгаш муниципалдыг школаларның класс удуртулгазын күүсеткени дээш башкыларның шаннал акшазын акшаландырган, «Өөредилге» национал төлевилелдиң хемчээлинге дүүштүр 2006 чылдың январь-март айларда 14986 муң рубльди берген.

«Кадыкшыл» национал төлевилелди боттандырарының хемчээлинге, РФ-тиң социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбыры божуурунуң сертификаттарын 9556 муң рубльге төлеп берген. Эмнелге-поликлиника албан черлеринден төлээриниң счеттары болгаш даңзызы кирип келген хемчээлиниң талазы-биле ачы-дуза чедиргени дээш медицина албан черлеринге акша-хөреңгини шилчидип берип турар.

Медицинаның ыяап-ла камгаладылга фондузунуң акша-хөреңгизинден республиканың болгаш кожууннар звенозунуң эмнелге албан черлеринге 12,2 млн. рубль түңге субвенцияны эмчилерге болгаш эмчи сестраларынга немелде төлевирлерни боттандырып чорударынга шилчидип берген.

Чамдык таарымчалыг үүлдер бар-даа болза,чедир шиитпирлеттинмээн айтырыгларны, четпестерни болгаш эрттирипкен үүлдерни айтыры чугула. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң бүдүрүүшкүнүнүң өзүлдезиниң темпизи болгаш хемчээли дыка улуг болуп болур турган. Даг-дугун казып тыварының талазы-биле даалганы 693 тоннага, хой үүнүн — 15 тоннага, хой кежин — 1400 санга, трикотаж кылыгларын — 300 болгаш өскедаа продукцияларны чедир күүсетпээн. Аъш-чем продуктуларын бүдүрериниң талазы-биле 17 хууга чедир күүсетпээн. Часкы хову ажылдарынга белеткел ажылдарының чамдык кезии чедир кылдынмаан. Орта техниканың болгаш үрезинниң чедир белеткеттинмээни хамааржыр. Чамдык тудуг объектилериниң дөзевилел-төлевилел документациязы бадылаттынмаан. Экспорттуң хемчээли баткан. Статистика талазы-биле ажыл чоктарның ниити саны 11,4 хууга өскен. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы биле ТР-ниң Статистиканың девискээр органының аразында мал бажының баш санының өзүлдезиниң хемчээлинде каржыышкын хевээр артып турар.

Ийи дугаар кварталдың келгени-биле мурнувуста бо чылдың сорулгалары, адырларның онзагай сезоннуг байдалы турар. Агроүлетпүр адырында — ол часкы хову ажылдарын хандырары, хой, өшкүнүң кыргылдазын организастаары. Бо чылын куш гривиниң профилактиктиг айтырыгларын шиитпирлээри немежип келген.

Часкы хову ажылдарын организастыг чорудар болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрер талазы-биле көргүзүглериниң баш бурунгаар салдынган планын күүседир сорулга-биле, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери кыварчаар материалдарны, көдээ ажыл-агый машиналарынга артык кезектерни, тараа культураларынга четпейн турар үрезиннерни үезинде садып алыры чугула.

Одалга-энергетика комплекстери одалга сезонун организастыг доозары туруп турар болгаш 2006-2007 чылдың сезонунга белеткел ажылын эгелээр, ол чүгле хөмүр-даш уургайынга хамаарышпас, ЧЭТ-ке болгаш котельнаяларга, социал адырның шупту албан черлеринге хамааржыр.

Чылыг үениң дүжүп келгени-биле тудуг комплекизиниң ажылының калбак фронтузун чорудары чугула, а орта шупту белеткел ажылдарын дүрген доозары негеттинип турар — тендер садыглаашкынны эрттирер, төлевилел документациязын бадылаар, акшаландырыышкынны ажыдар.

Ийиги болгаш ылаңгыя үшкү кварталдарда алдынны казып тып турар бүдүрүлгелериниң ажылынче онза кичээнгейни салыры негеттинип турар, ол үеде үлетпүр продукциязының кол кезээн бээр.

Республиканың бирги кварталда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглериниң күүселдезинге дүүштүр, ийиги кварталда кылыр ажылдарның сорулгалары салдынган. Чиик үлетпүрнүң продукциязын болгаш даг-дугун бүдүрүп үндүрер ажылды турум графигинче киирери онза чугула болуп турар.

Мурнувуста турар үе чурттакчы чонну сезоннуг ажылдарга хаара тударын организастаарынга дыка таарымчалыг болуп турар, оон иштинде хөй-ниити ажылдарынга.

Хүннүң шиитпирлээр айтырыглары-биле чергелештир, перспективалыг сорулгаларның талазыбиле ажылдарже кичээнгейни кошкадып болбазы чугула. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң стратегтиг ажылының чадазынче идепкейлиг кирер. Бистиң төлевилекчилер яамылардан болгаш ведомстволардан баштайгы материалдарны чыып алган, ынчалза-даа немелде медээлер хереглеттине бээр боор. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң муниципалдыг планын тургузар талазы-биле кончуг улуг аар ажылды доозары туруп турар.

Келир чылдың федералдыг бюджедин хевирлеп тургузар ажыл чоруп турар. Федералдыг тускай сорулгалыг программаларны боттандырарынга Тываның киржириниң айтырыын ажылдап кылыр, федералдыг инвестиция программазынга бистиң саналдарывысты камгалаар ажылды уламчылаар. Оон-биле чергелештир 2007 чылдан 2009 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар тодарадыр ажылдары чоруп турар.

Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизези чоокшулап орар.Оон түннели аграр секторнуң бүдүрүкчү күжүнүң хемчээлин боттуу-биле тодарадыр арганы бээр, көдээ чурттакчы чонну ажылга хаара тудары, мурнады хөгжүдер национал төлевилелдиң хемчеглерин боттандырарынга болгаш ажылдап кылырынга дузалаар.

Национал төлевилелдерни амыдыралга

"ФРАКТАЛ" — ӨӨРЕНИП-ДААА,

«Россияның хамаатыларынга — таарымчалыг болгаш чаагайжыттынган чурттаар оран-сава» деп мурнады хөгжүдер национал төлевилелди республикага боттандырып чорудар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа улуг ажылды чорудуп турар.Ооң тодаргай чижээнге, бо чылдың февраль айда республиканың тудуг организацияларының удуртукчулары болгаш специалистери, кожуун, хоорай, суму чагыргаларының киржилгези-биле ТР-ниң Чазааның калбак семинар-хуралынга ол айтырыгны сайгарып чугаалашканы. Ооң-биле чергелештир семинар-хуралдың киржикчилери Кызыл хоорайның тудуг организацияларынга, тудуг ажылын чорудуп турар фирмаларынга, биче бүдүрүлгелерге чедип, оларның ажыл-ижи-биле танышканнар. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак «Фрактал» фирманың ажылын семинар-хуралдың киржикчилеринге таныштырып, оларның бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының шынарын онзалап демдеглээн.

Кол инженери — Виктор КУНЦЕВ.

Рынок экономиказының үезинде бүдүрүлге удуртуру амыр эвес ажылдың бирээзи дээрзин, ону эктинге чурттап эрттирген кижи-ле билир. Ылаңгыя биче бүдүрүлгени рынок экономиказынга дүүштүр удуртуру — белен эвес ажылдың бирээзи. Үндүрүглерден эгелээш, ону хынап, бүрүткеп турар органнарга чедир чугаалаар чүве болза, ооң оруунда шаптараазыннар хөй.

«Фракталды» 1997 чылда сайгарлыкчы Зоя Алексеевна Сат тургускан. Экономиктиг кризистиң эң берге чылдары, кижилерниң холунда акша чок, социалистиг ниитилелдиң үезинде ажылдап турган улуг бүдүрүлгелер туруп алган азы буурап дүшкен турган, ооң өнчү-хөреңгизин үптептонап турган чылдар-ла болгай. Эгезинде Зоя Алексеевна бүдүрүлгениң хос каапкан складын арендага алгаш, септеп кылгаш, чигир, далган, мал чеми садып эгелээн. Ол-ла ынчаар сайгарлып чадап чоруп турда, 1998 чылда болган дефолт база улуг шаптараазынны болдурган.

Продукт садып турар сайгарлыкчыларның көвүдээни-биле база ооң-биле чергелештир республиканың хереглекчилер ниитилелиниң «Бараанны мөөңү-биле садар рыноктуң» тургустунганы-биле, Зоя Алексеевна өскээр сайгарлырын бодап алгаш, 1998 чылда ыяш болбаазырадыр, дилиг материалдарын бүдүрүп үндүрер, чазаан кылыглар кылыр бүдүрүлгени тургузарын шиитпирлеп алган. Баштайында берге болбайн канчаар, чаа дериг-херекселдер садып алыр дээрге, сайгарлыр акша-хөреңги чок, октапкан дериг-херекселдерни база үрелик станоктарны септеп тургаш, чазаныр цехти тургузуп алган.

Ынчаар ажылдап эгелээш, акша-хөреңгини чоорту ажылдап ап тургаш, чаа дериг-херекселдерни садып ап эгелээн. Херээжен кижиге бүдүрүлге удуртуру берге болбайн канчаар, арга-дуржулганы өөренип алыры-биле, Красноярскиниң Лесосибирск хоорайга болган «Ыяш болбаазырадыр үлетпүрнүң» садыг делгелге-ярмарказынга бодунуң специалистери-биле киришкеш, оон хөй чүүлдү билип, көрүп алган. Дилиг материалдарының бүдүрүкчүлери болгаш дериг-херекселдерниң хандырыкчылары-биле чугаалажып тургаш, дилиг материалдарын болгаш чазаныр бүдүрүлгени сайзырадыр, хөгжүдер талазы-биле шын шиитпирни хүлээп алган бис деп түннелди үндүргеннер.

Ажылдың шын уг-шиин шилип алгаш орулгалыг ажылдап эгелээрге, бүдүрүлгениң баазазы калбарган. Олар эгезинде дериг-херекселдерден ыяш дилдирер чаа технологияның пилорамаларын садып алганнар. Сөөлгү чылдарда бүдүрүлгениң материал-техниктиг баазазы быжыккан, ам ында ыяш дилдирер сөөлгү үениң негелдези-биле кылдынган 5 пилорама ажылдап турар. Ам көрүңер даан, «Фрактал» эгезинде ыяш болбаазырадыр талазы-биле биче бүдүрүлге турган болза, ам тудуг-бүдүрүлге фирмазы «Фрактал» кылдыр тургустунуп келген. Дилиг материалынга ажыглаар бедик шынарлыг ыяштың курлавыры четчири-биле дүжүртүнген. Бүдүрүлгениң девискээринче кире бээрге, дилдиргеш садарынга белеткээн аңгы-аңгы хевирниң материалдарын чурум езугаар чыггаш, ооң дужунда өртектерин бижээш, тургузуп каан. Хереглекчи кымдан-даа айтырбас, боду келгеш, оон көрүп, билип алыр.

Зоя Алексеевнаның оң холу, ажыл-агыйның эргелекчизи Юлдаш Таджибаевич Эмметов, армян омактыг, улгады берген кижи болду. Тыванның тудугларынга 1965 чылдан бээр ажылдап келген болгаш тудуг талазы-биле арга-дуржулгалыг. Бо фирманы тургускан үндезилекчизиниң бирээзи. Оон фирманың ажыл-ижин кысказы-биле чугаалап бээрин диледим:

— Кол-ла чүве фирманың технологиязының чаарттынып турары-биле бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның шынары экижээн. Чижилгелиг рынок үезинде шынар чок продукция-биле сайгарлыры болдунмас, бистиң хоорайда дилиг материалдары-биле ажылдап турар бүдүрүлгелер база хөй. Ынчангаш чижилге черле тургустунуп кээр. Ыяшты Шуурмактан, Хову-Аксындан, Каа-Хем кожуунуң девискээрлериндеи чөпшээрел езугаар садып алган черлеривистен сөөртүп ап тур бис.

Бүдүрүлгевисте колдуунда үш цех ажылдап турар: ыяш дилдирер цех, чазаныр, металлдар-биле ажылдаар цех. Ленталыг пилорама-биле ажылдаарга, ажылдың бүдүрүкчүлүү эки болур. Бисте чүгле чаңгыс эрги пилорама ажылдап турар, а артканнары шупту чаа. Бүдүрүлгелерден болгаш хуу-даа кижилерден чагыглар кирип турар. Ону дораан кылып бериптер бис. Бистиң девискээривисте материалдың хөйүн көрүңер даан. Чазак чурттаар оран-сава тудуунуң талазы-биле мурнады хөгжүдер национал программаны хүлээп алган-дыр, чагыкчылар көвүдээр боор деп бодап турар бис, амдыызында билдинмейн тур — диди.

Юлдаш Таджибаевич бистерни эдертип алгаш, чазаныр цехке чедире берди. Бо цехте алды тыва оол ажылдап турар болду. Үш чыл бурунгаар бо цехке чорумда, 4-5 хире станок турган чүве. Ам ында янзы-бүрү ажылдарны кылыр 19 станок ажылдап турар болду. Оларның хөй кезии кандыг-даа хевирниң ажылын кылыр даштыкы станоктар. Ниитизи-биле бо цехте 70 ажыг янзы-бүрү хевирниң чазаан кылыгларын бүдүрүп үндүрүп турар. Фирманың бир эки үвези — чазаан шупту эт-септи бир делгелге залында делгээш, ында өртектерин бижээш азып каан, хереглээн кижи оон шуптузун көрүп, билип алыр.

Фирмада бажың эжиктерин 8, соңга блоктарының база 8 аңгы хевирлерин кылып үндүрүп турар. Бо эжиктер төлевилел езугаар кылдынган эжиктер-дир, хуу бажыңнарга эжик кылдыртып алыр дээн кижилер болза, хемчээли-биле чагыгны киирип болур. Чазаныр цехтиң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязын доозазын борта бижиири болдунмас, бир эвес тудугжунуң дылы-биле чугаалаар болза, тудугга ажыглап болур ыяштан кылган тудуг материалдары

Культура амыдыралы

ЭРТЕМГЕ БҮРГЕТКЕН

Эрткен субботада С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залынга филология эртемниниң кандидады, Тыванның эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы, тыва фольклор болгаш чогаал шинчилекчизи, ТР-ниң культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Байыровна Самданның мугур хар харлаанынга тураскааткан болгаш ооң чырыкче парлаттынып үнген ийи чаа номнарының презентациязының байырлыг кежээзи болуп эрткен.

Аңаа Тыва Республиканың Чазааның төлээлери, аңгы-аңгы яамыларның, албан организацияларның болгаш өөредилге, эртем черлериниң ажылдакчылары, чогаалчылар, эртемденнер база кожуун, сумулардан келген аалчылар киришкен.

Байырлыг кежээниң киржикчилери З.Б.Самданга юбилейин таварыштыр база чогаадыкчы чедиишкиннериниң бадыткалы болур ТР-ниң Чазааның бедик шаңналы «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле шаңнатканы-биле изиг байыр чедирип, хөй-ле чылыг, чымчак сөстерни чугаалаан. Оларның аразында кымнарыл дээрге, чүгле бүгү Тывада болгаш Россияда эвес, а делегейде ат-сураа алдаржаан хүндүлүг чогаалчы, эртемден өгбевис Монгуш Борахович Кенин-Лопсан, Тыванның болгаш Россияның уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Мария Андреевна Хадаханэ, ТР-ниң Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретариадының удуртукчузу Биче-оол Сундуевич Шыырап, ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелиниң даргазы Лидия Шуртуевна Ондар болгаш өске-даа билдингир кижилер-дир.

Чалаткан аалчылар сөс ап чүве чугаалааш, Зоя Самданның Иркутскиниң күрүне университедин дооскаш, Тыванның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртемшинчилел институдунга ажылдап эгелээн үезинден бөгүнге чедир кылып келген чогаадыкчы ажыл-ижинге бедик үнелелди берип, ооң тыва чогаалдың болгаш культураның сайзыралынга киирип келген улуг үлүг-хуузун онзалап айтып, хүндүлээчел, кижизиг, сагыш човаачал, биче сеткилдиг аажы-чаңын магадап чоруурун, өскелерге үлегерлиин демдеглээн.

Байырлыг кежээге Тыванның хөгжүмшии театрының болгаш күрүне филармониязының артистери солун программалыг концертин көргүскен.

БАЛЕТЧЕ ЭГЕ БАЗЫМНЫҢ ШКОЛАЗЫ

Кызылдың хореография школазы эрткен улуг-хүнде бодунуң 35 харлаан байырлалын эрттирген. Тыванның хөгжүм-шии театрынга школа коллективиниң байырлалга тураскааткан улуг концертин көрүкчүлер магадап көрген. Чүс ажыг уруглар киржип турар бо байырлал концерти тоолзуг, чараш болуп, аас-кежиктиг чаштарның кайгамчык салым-чаяаны чыылганнарның хей-аъдын көдүргени чугаажок.

4 хардан 14 харга чедир танцылаарынга ынак уруглар башкыларынга, адаиелеринге, эш-өөрүнге ол кежээ талантызын бараалгаткан. Ол дээрге ат-сураа алгаан, хөй-хөй Россия болгаш делегей чергелиг конкурстарның лауреады, Гран-при шаңналының эдилекчизи «Алаң-Тос» ансамбли, чоокта тургустунза-даа база-ла каш дакпыр лауреат болу берген «Фиеста» спортчу танцы бөлүү, мырыңай чоокта чаа тургустунган «Хек-Даван» улусчу танцы бөлүүдүр.

Школаның 35 харлаан юбилейинде хөй башкыларга ТР-ниң Чазак шаңналдарын тывыскан. Школаның директору ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Раиса Седиповна Стал-оол «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль-биле, ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Лидия Ананьевна Сарбаа болгаш башкылар Радилия Оюн, Елена Монгуш олар ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Өске-даа хөй башкылар уруглар чараш чүүлге кижизидеринге киирип келген үлүг-хуузу дээш, ТР-ниң Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының яамызының хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

Балетче эге базымнарын кылып турар уруглар солун концерти чүдеп артык байырлал болган.

Бистиң корр.

КӨРҮП-ДААА АЛЫР ЧҮҮЛДЕР ХӨЙ

бо фирмада шуптузу бар деп чугаалап болур. Ынчангаш Чазак Даргазының семинар-хуралдың киржикчилеринге бо фирманың ажылын таныштырып турганы таварылга эвес деп билип турдум.

Дуңзаалаар цехке чеде бээривиске, Роберт Далай ажылдап тур. Бо цех ниитизи-биле 11 хевирниң продукциязын кылып үндүрүп турар. Соңга решеткаларындан эгелээш, сейфтерге чедир кылып турар улус болду. Ылаңгыя боо шыгжаар сейфтерни кылып каанының шынары-даа эки, өртээ-даа чиик чорду. Одалга регистрлерин, демир эжиктерни, бок урар бичии саваларны дыка таарымчалыг кылдыр кылып каанын көрдүм. Дуңзаалакчы Р. Далайның чугаазы-биле алырга, хереглекчилерниң чагыы-биле ажылдаарга таарымчалыг боп турар. Ынчангаш маңаа кандыг-даа чагыгны киирип болур, чагыкчының хереглелинге дүүштүр ажылдаары таарымчалыг болбайн канчаар.

Чаа хевирниң ленталыг пилорамазы-биле ажылдап турар Сандак Артаага дужуп келдивис. Ажылчын кижиниң фирмага хамаарыштыр бодалын сонуургап айтырдым:

— Бо бүдүрүлгеде 2002 чылдан бээр ажылдап турар мен. Мооң мурнунда черле тудугга ажылдап чораан кижи мен. Тудуг материалы четчир болганда, ажыл үзүлбес-тир. Ап турар ажыл төлевиринге хомудалывыс чок, ол чогуур үезинде үнүп турар. Мээң ажылдап турар пилорамам чаа болгаш хала чок. Ам артында чылыг черде турар, шаандагы пилорамаларга деннээрге, бүрүкчүлүү дыка бедик — деп чугаалады. Чазаныр-даа цехте ажылдап турар оолдарның, ажыл төлевиринге хомудалы чок улус болду. Бир эвес ажылчыннарның ажыл төлевиринге сонуургалы бедик болур болза, ынчан күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедик болур.

Фирманың кол инженери Виктор Валерьевич Кушуев, көңгүс аныяк, ынчалза-даа кончуг чугаакыр, ээлдек:

— Мен колдуунда фирманың менеджер ажылын күүседип, организациялар, бүдүрүлгелер-биле ажылдаар, материалдар хандырылгазы, чаа технологияның дериг-херекселдери-биле хандырылга дээш ажылдап чоруп турар мен. Фирманың девискээринде ажылды колдуунда Юлдаш Таджибаевич харыылап турар. Ол силерни кол цехтерге чедирген-дир. Бисте хөй эвес 20 хире кижи ажылдап турар. Мында ажылдың технологиязы колдуунда техника дериг-херекселдери-биле холбашкан болгаш бо хире ажылчыннар бо фирмага четчир деп көрүп турар бис. Ажылдап турар ажылчыннарывыстың мергежили бедик, ону оларның кылып каан материалдарындан көрдүңер ыйнаан — диди.

— Кандыг-даа бүдүрүлгени бир бергедедип кээр айтырыг — үндүрүглер болур чүве болгай, бо талазы-биле байдалыңар кандыгыл, Виктор Валерьевич? — деп айтырдым.

— Үндүрүглерде болгаш өске-даа төлевирлерде бистиң өревис чок. Хөй станоктар, пилорама ажыглап турар болгаш электри энергиязын хөйнү ажыглап турар улус бис. Ында безин өревис чок. Ол хамаанчок, «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» РАН-ның энергетиктер мурнунга боттарының хүлээлгезин күүседип турары болгаш экономиктиг хөгжүлде дээш деп диплому-биле шаңнаттывыс. Ажылывыстың аайы-биле чурттакчы чонга 11 хевирниң ачы-дузазын база чедирип турар бис. Бистен садып алган эжиктерни болгаш өске-даа дериг-херекселдерни боттарывыс тургузуп берип турар бис.

Тудуг-бүдүрүлге фирмазы тургустунгандан бээр ажылдап келген мурнакчы, бедик мергежилдиг ажылчыннар хөй. Оларның чижээнге, рамщик Сандак Артаа, чазаныкчы Василий Монгуш, чолаачы Андрей Ханьяков, кран ажылчыны Василий Кондрашин, электрик Валерий Арокин болгаш чазанылга цегиниң улуг мастери Роман Самбу болгаш өскелер-даа хамаажыр.

Фирманың ажыл-агый эргелекчизи Юлдаш Эмметов биле чазаныкчы Чойган Ондар.

Херээжен кижиниң хос складтан бо хире улуг тудуг-бүдүрүлге фирмазын тургузупканынга кым чоргаарланмас боор. Ооң ол ажылын чон-даа, Чазак-даа үнелеп турар. Ынчангаш ол дыка хөй шаңнал-макталга төлептиг болган. Кызыл хоорай чагыргазының 2003 чылда сайгарлыкчылар аразынга организастааны конкурска «2003 чылдың эң дээре сайгарлыкчызы» деп номинацияга тиилекчи болган. 2004 чылда ТР-ниң Чазак Даргазының байыр чедирген чагаазын алган, 2005 чылда «Сайгарлыкчы-2005» конкурстуң «Тудуг материалдарын бүдүрер талазы-биле эң дээре биче бүдүрүлге» деп номинацияга тиилекчи болган. Регионнар аразының «Тыва-Экспо-2004» болгаш «Тыва-Экспо-2005» делгелге-ярмарказының «Рынокту шиңгээдип алырынга дидим болгаш чаа технологияларны нептередири дээш дипломнары-биле шаңнаткан.

Россияның хамаатыларынга — таарымчалыг болгаш чаагайжыттынган чурттаар оран-сава» деп мурнады хөгжүдер национал программаны республикага боттандырарынга фирма «Фрактал» бодунуң үлүг-хуузун киирер дээрзинге кандыг-даа чигзиниг турбас. Бо национал төлевилел чоннуң амыдыралын шынарлыг деннелче экижидер сорулганы салып турар болгай. Ону күүседиринге фирманың кылып үндүрүп турар материалдарының шынары көскү черни ээлеп турар. Кым-даа эки бажыңныг болуксаар болгай, ынчангаш тудуг материалын бүдүрүп үндүрериннен аңгыда, фирма бажың тударынга чаа технологияны ажыглап эгелээн. Ажыы-биле чугаалаарга, бо фирмадан өөренип-даа, көрүп-даа алыр чүүлдер хөй.

Сергей ХЕРТЕК.

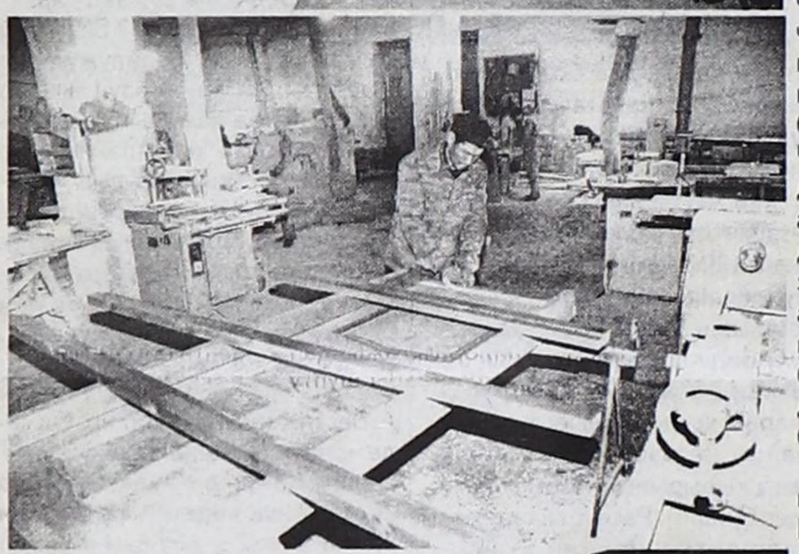

Бүдүрүлгениң девискээринде тудуг материалдары.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Шериг оолдар аваларының комитединде

ХАРЫЛЗАЖЫП БОЛУР АРГА БАР

«Россияның шериг оолдар аваларының комитединиң» Тыва девискээр салбыры 1-27-79 деп дугаарлыг телефоннуг апарган. Чылдар иштинде шиитпирлеттинмейн келген айтырыгны «Гаруда» деп садыг төвүнүң дирекциязы телефон салдырарының талазы-биле шупту чарыгдалдарны боттарынга ап, шиитпирлеп бергени ол.

«Тува-Онлайнның» дыңнатканы-биле алырга, комитеттиң юризи телефон таварыштыр апрель 9-та Приморье крайның Дальнереченск районнуң Кольцевое суурнуң девискээринде турар № 86743 дугаарлыг кезээн каапкаш чорупкан үш солдаттың авалары-биле идепкейлиг харылзажып турар. Ол шериг кезээнге ноябрь айда барган Тыванның Кызыл кожуундан Александр Нурсат, Чөөн-Хемчик кожуундан Меңги Монгуш, Каа-Хем кожуундан Ай-Херел Деспий-оол олар Кабардино-Балкариядан келген кады шериг эрттирип турган эштери-биле уставка дүүшпес хамаарылгадан база оларга хол дээп эттээринге шыдашпайн, кезекти каапкаш чорупкан боп турар. Оолдарның бирээзи ада-иезиниң сотулуг телефонунче долгапкаш, кезекче барбазын дыңнаткан, оон башка оларны моон соңгаар дириг турда кым-даа көрбес дээрзин чугаалаан. Шериг оолдар аваларының комитединиң сүмези база дилээн езугаар олар Дальнереченск районнуң прокуратуразындан дуза дилээн. Чөрүлдээни Лесозаводск шериг прокуратуразы истеп турар. Шериг оолдарның авалары чөрүлдээниң болган чылдагаанын тодарадып алыры-биле шериг кезээнде чеде берген.

Саяна МОНГУШ.

Үндүрүг албанында

ТӨЛЕВЕСКЕ ТОРГААР

Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелели дүүн телевидение, радио, солун ажылдакчыларын чалааш, «Декларация кампаниязы – 2006» деп темалыг брифинг эрттирген.

Эргелелдиң үндүрүг төлекчилери-биле ажылдаар килдизиниң начальниги Н.А. Коломысов, хыналда ажылының талазы-биле килдис начальнигиниң оралакчызы Б.К.Ондур олар аңаа киришкеш, бо кампанияның ужур-дузазын тайылбырлап, ону болгаш өске-даа билдинмес чүүлдерни номчукчуларга, теле-көрүкчүлерге чедирерин дилээн.

Декларация кампаниязының дургузунда үндүрүг төлекчилери алган орулгаларын Россияның Үндүрүг кодекизинде доктаатканын езугаар медеглээр ужурлуглар. А олар кымнарыл?

Хуу сайгарлыкчылар, нотариустар, адвокаттар болгаш хууда практика-биле ажылдап турар өске-даа кижилер-дир. Олар боттары, бот-тускайлаң, декларациязын киирер ужурлуг, ол дээрге сайгарлыкчылааш азы мергежилиниң аайы-биле ажылдааш, киирип алган орулгаларын айтыры болур.

Ынчаарга эрткен чылын эт-хөреңгизин саткан (квартиралар, дача участоктары, чер, бажыңнар, транспорт аймаа болгаш өске-даа) бүгү хамаатылар; Россия Федерациязындан дашкаар дөстерден орулга алганнар; лотерея-биле азы адаан-мөөрейлиг оюн-биле акша-хөреңги ойнап алган кижилер — чурттап турар черинде үндүрүг инспекциязынга барып, кижилерниң орулгазынга онаар үндүрүг талазы-биле декларацияны дужаар.

Мындыг үндүрүг төлекчилери база турар – олар декларация дужаар хүлээлгези чок, ынчалза-даа бир эвес олар стандарттыг, социал болгаш эт-хөреңги талазы-биле казылдаларны кылдырар сорулгалыг болза, декларацияны кайыдаа үеде эккеп болурлар.

Хоойлу езугаар декларация киирер ужурлуг кижилер оозун чогуур үезинде эккелбес болза, акша торгаалынга онаажыр дээрзин үндүрүг төлекчилери билип, хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур болза чогуур-дур.

Бистиң корр.

Журналистиң көрүжү-биле

НАЦИОНАЛ СОНУУРГАЛ БОЛГАШ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА

Россия Федерациязында күрүне эрге-чагыргазының чаңгыс аай болур чоруунуң конституцчу принциви-биле негеп турарыбиле алырга, РФ-тиң субъектилери күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргаларының удур-дедир харылзаа-хамаарылгаларынга кол нуурузунда федералдыг схема ажылдаар ужурлуг. Конституция езугаар ол эрге-чагыргаларга тодаргай болгаш бүрүн эргелерни берген. Ындыг-даа болза, олар хамыктың мурнунда чоннуң мурнунга харыысалгалыг болгаш ооң контролюнга турарлар болгай. Бистиң чуртувуска болгаш Тывага чаңгыс политиктиг күштүн, коммунистиг тергиидилдиң аспаандан бо хүннерде хоорлуп чоруткан бис. Амгы үеде эрге-ажыктарының үнелели черле турар ужурлуг. Ынчангаш бодумнуң көрүжүм-биле ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Ооржактың ажыл-албанынга болгаш Тыванын Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ажыл-чорудулгазынга кыска анализти чорудар бодалдыг мен. Кызылда үнүп турар «сарыг» дижир солуннарның корреспондентилериниң болгаш редакторларының доктаамал чырыдар темазын бистер, номчукчулар, билир болгай бис. Маңаа тайылбыр чорудары артык апаар.

ТР-ниң Улуг Хуралының бир бөлүк депутаттарының Россияның Президентизи В.Путинниң адынче чоруткан «хоптаныышкын» чагаазынга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржактың соңгукчуларга кыйгырыын «Шын» солундан кичээнгейлиг сайгарып, номчуп таныштым. Дарганың кагжыкчылары хамык-ла бакты чаңгыс черге мөөннеп алганы билдингир чорду. Ооржакка удур күштерниң сеткил-хөөнү безин аайлашкак-тыр. Арыг угаан-биле бодап орарга, ниитизи-биле дыка хөктүг. Чүге-ле ийик, Шериг-оол Дизижикович бир бөлүк депутаттарның салымчолун шиитпирлээринге доктармоондак болуп, хайлыг (роковая) фигура апарган көстүп турар. Бир «өжээтен» бар, ооң кырынче Ш. Ооржактың адынче дээрим ол, Тывада чоруп турар экономиктиг, социал болгаш политиктиг «кризисти» чууй каап эгелээн. Хоойлу чогаадыкчыларының РФ-тиң Президентизи В.Путинче чоруткан чагааның утказы ол деп билдим.

Үстүнде чугааладым. Республиканың дээди күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргаларының адырларының ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр кыска тайылбыр кылып, демдек салып, үнелеп бээрин аазаан болгай мен. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың ажыл-албанын 2003 чылдың март айда «Журналистиң көрүжү-биле» деп рубриканың адаанга «Чавыктыг-даа болза, чонум кончуг» деп эге-биле «Шын» солунга бүдүн арын чыгыы хемчээлдиг калбак материалымга чырыттым. Ш.Д. Ооржактың ТР-ниң Чазааның Даргазы деп албандужаалга ажылдап киргениниң бир чылдагаанын демдеглеп, Тыванын бирги удуртукчузунуң ажыл-албанының чорудуун бодумнуң көрүжүмден чоруткан тайылбырымны номчукчулар сактып кээр чадапчок боор. «Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар» деп бижээн үүлге түннелди берип дооскан мен.

Ийе, шын харын. 1990 чылдарның ортан үезинден 2000 чыл үнгүжеге чедир бистиң 300 муң кижи чурттакчылыг төрээн Тывавыска хамаанчок, калбак, делгем, 140 млн. чурттакчылыг Россияның девискээринге амыдыралдың байдалы чавыс, чурттакчыларының шынары аажок кудулаан турганын утпаан бис. Ажылдап каан шалыңывыс акша-төгериин 5-6 ай дургузунда албайн турганывысты мен-даа бадыткап болур мен. Аш чарлаашкыннары, ажыл соксадыышкыннары, шахтерлар каска бөрттерин кеткилеп алгаш, поезд чоруур рельстерни доза туруп, шалың өрезин төлээрин федералдыг төптен, область, крайларның бирги удуртукчуларындан негеп турганы — мээң караамда бөгүн чаа болган дег көстүп тур. Тыванын колхоз, совхозтары бууразашкынга таваржып, муң-муң көдээ ажыл-ишчилер амыдыралдан үнер дөзүн ышкынып, ажыл-хожул чок артканынга чүгле ТР-ниң Чазаа буруулуг эвес, кол бурууну Россияның Чазаа чүктээр болдур ийин. Ол чылдар-биле 2006 чылды канчап деннээрил? Хоорайлар чурттакчыларын чугаалаваска, көдээ черлериниң ажыл-ишчилери чазак-чагырга черлеринге боттарының амыдыралын чарбып, ажыл соксадыышкыннары кылбайн турар. Шынап-ла, олар, көдээ ажыл-агыйының бараан бүдүрүкчүлери, «дедирленип» эгелээр болза, чуртка, оон эрткеш, Тывага та чүү деп чүве болу берип болур чүве, ону бодаары безин берге-дир. Көдээ суурларның чурттакчылары боттарының амыдыралын канчаар тургузуп алза экил деп чүвени билип, бодун боду хандыртынар ужурлуун эскерип, амыдыраарының уг-шиин рынок экономиказының дүрүмнерин езугаар тургузуп өөрени бергеннер. Тыванын Чазаанга чарбыттынар-ла кижилер негелде тургузуп тур боор. 2004-2005 чылдарда ТР-ниң Чазааның Отчедун берген хуралдары ол-бо суурларга болуп турда дыннап, оларның-биле үн салчып, санал-оналдарымны киирип-даа турдум. Хурал-суглаа болган черлерге барыксаар, чедер-четпестерни чугаалай бээр чаңчылдыг, аажок соонуургак болгаш сойгалакчы чаңныг мен. Чаңгыс чижек. Бистиң Кур-Чер сумузунуң ажыл-ишчилери Чазактың эрткен чылдарында чоруткан (2004-2005 чч.) ажыл-чорудулгазынга «эки» деп үнелелди бергенин сактыр-дыр мен. Хайгаарап көөрүмге, Ш.Д. Ооржактың удуртукан командазының ажылынга санал берип, чүве чугаалаан кижи бүрүзү — чүгле «эки» деп демдек салыр чүве болду. Мен черле эң сөөлүнде саналдаар, улуг секти салыр ужурга таваржыр кижи чордум. «Дайын шөлүнге чаңгыс кижи дайынчы» эвес дээр ийик чоп. Чаңгыс черчурттугларымны деткип, ушкажыптар чаңчылдыг мен. Номчукчулар эскерип каан боор, бүдүнбүдүн көдээ чурттакчылыг черлериниң чону ТР-ниң Чазааның ажыл-чорудулгазын чүүлдүгзүнүп, көрүп турар ышкажыл. Бир эвес, шынап-ла, Тыванын Чазаа багай ажылдап, экономиктиг, социал болгаш политиктиг чурталгавыс кудургайлап, кризисте турар чүве болза, көдээ ишчилер Шериг-оол Ооржактың удуртукан Чазаанга дөрт деп демдекти чүге салыр деп аан? Тыва Чазактың канчаар ажылдап турарын үстүнде киирген дорт бадыткалдыг барымдааларның чуруундан эскерген боор силер, номчукчу.

Бот-дугайты Шериг-оол Дизижиковичиниң дугайында каш сөс. «Бак чокта эки чок» деп орус чоннуң үлегер домаа бар. Кижи хөөкүйнүң сеткили хензиг черден өөрүүр, хензиг черден хомудаар чүве дээр ийик чоп. Амы-хуудадаа, журналисчи ажыл-херээм аайы-биле Даргага хөй удаа ужураштым. Чаңгыс-ла уттундурбас өөрүшкүм бар. 2001 чылдың часкы тарылгазының үезинде чүве ийин. Ынчан ТР-ниң көдээ ажылагый болгаш аъш-чем сайыды Л.С.Монгуш турду. Тараа үрезини хереглээш, сайытка каш-даа удаа кирдим. Харын-даа байдал нарын боорга, суур чурттакчылары-биле кады кире бээривиске: «Тиилелге» совхозтуң төлээлери силер-дир силер аа? Совхозуңарның барчок машина-техниказын Саян артынче силериниң удуртукчуларыңар садып-саарып каапкан деп медээни солундан номчудум. Чүнү-даа бербес мен. «Үнүңер!» — деп, элээн дыңзыг чугаалаан болгай. Ооң соонда Кызылда төп почтаның хуралдаар залынга база Чазак хуралы болду. Ол хуралдан база үрезин дээш дилег кылдым. Сынааевна шуут чөпшээрел бербес, хоржок. Ам канчаар боор. Эш-өөр-биле кады Шериг-оол даргага меңээ үрезин бээр талазы-биле дилег кылдывыс ийин. Кызыл кожуунуң «Тиилелге» совхозунга бербээн үрезинин мээң адым, фамилиям адааш: — Чигден каяа тараа тарыыр кижил бо? Чеден га черинге тарыыры ол бе? — дээн. — Ийе, ол шөлүнге — деп, өөрлерим деткип каан. Ынчан кымга-даа (хуу кижилерге дээрим ол) бербээн үрезинни Шериг-оол Дизижикович меңээ 5 тонна тараа үрезинин Чазак берзин деп дорт шиитпирлеп берген таварылганы черле утпас мен. Ш.Ооржактың бөдүүн кижилериниң дилег, негелделеринге ээ көрнүп, чонга ачы-дузазын, улуг буянны кылып чоруур, улуг удуртукчу кижи деп үнелээриниң дөстери, барымдаалары бар. Шериг-оол Ооржак баштаан Тыва Чазактың дээштиг шын ажылчорудулгазының түннелинде база эргелеп-башкарылганың демократтыг үндезиннерин хажытпайн, федералдыг төп-биле болгаш республиканың чону-биле доктаамал, сырый харылзаалыг ажылдап турарындан тыва ниитилелде политиктиг турум чорук хандыртынганын дорт бадыткалдыг барымдаалар-биле шынзыдып болур. Рыноктуң бо берге үелеринде ТР-ниң Чазаа социал-экономиктиг нарын айтырыгларны өй-шаанда кичээнгейге ап, хемчеглерни чорудуп, дарый шиитпирлеп турарының ачызында республиканың бүгү чонун килеңчовуланга чедирги дег, чидиг айтырыглар бо хүннерде Тывада чок деп дидими-биле чугаалап болур.

Үстүнде чугааладым. ТР-ниң Чазааның 2004-2005 чылдарда кылып чоруткан ажылдарының Отчедунга көдээ чоннуң хуралдарынга берген үнелелдери дорт хамааржыр. Аңаа немей хүндүлүг депутаттарывыска кыска тайылбыр чорудар бодаан ийик мен. 2005 чылдың Чазак отчедундан үзүндү: — Бистиң республикада бир кижиниң айда алыр ортумак шалыңы 5468 рубльден 6952 рубльге чедир өскен, а бир кижиге онааштыр ортумак орулга 3352 рубльден 4013 рубльге чедир өскен бооп турар. Тывада бүдүрүлге продукциязының өзүлдезиниң темпизи — Россияның бо талазы-биле ортумак көргүзүглеринден 2 катап көвей — деп ак саазында кара үжүктер-биле күрүне документизинде дорт айтып каан чорду. ХП-ниң депутаттары солун, сеткүүл номчувас улус боор бе?

Тыванын Ш.Ооржактың хөгжүлденин оруунче углап каар дээш төккен дерин, бараалгаткан эртем-билиин, кылып чоруткан ажылдарын демир-үжүктүн чаңгыс шыйыы-биле балап кааптары кажан-даа болдунмас. Хоойлужудулга палатазының бир бөлүк депутаттарының РФ-тиң президентизи В.Путинниң адынче чоруткан чагааның сөзүглелин номчуваан-даа болзумза, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Ооржактың республиканың соңгукчуларынга кыйгырыын номчааш, Дарга хоойлу бодарадыкчыларының ол чоруткан чагаазынга удур базымнарны кылып, ээлчеглиг удук (реванш) негээшкинин хоойлу езугаар кылырының магадылалы бар деп билдим. Республикага хөй «чугаа-соот» үндүрген кыйгырыгга хамаарыштыр номчукчу, бижикчи эш-өөрлер боттарының санал-оналдарын берген болгай. Бот-дугайты чугаалаар болза, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың соңгукчуларга кыйгырыын чөптүг деп билип, деткип турар мен. Оон башка, шынап-ла, чамдык «хой кежи кеткен бөрүлер» дег кижилер туруп алгаш, келир күскү соңгулдаларны ажыглап, республикада политиктиг турум байдалды божаннадып, хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырарынга ТР-ниң Чазааның үндүрүп турар күжениишкиннерин дедир тыртып болурунуң айыылы бар-дыр эвеспе! Ынчангаш бодунуң соңгукчуларының идегелин шынзыдып шыдаваан депутаттарны ажылдаар хуусаазы төнмээндаа чүве болза, дедир кыйгыртыр болза эки-дир деп бодалдыг мен. Кижиниң чок черин ажыглап, төпче, ол-бо черлерже, хопчиптиг, чедир деңзилеттинмээн, «чиг» чагаалар чорудары хүндүлүг депутаттарывыс арыннүүрүнге сыңмас турар ужурлуг. Оларның талазындан чараш эвес чүүлдү кылган-дыр деп санадым.

ТР-ниң Чазааның ажылчорудулгазынга хамаарыштыр бодумнуң көрүжүм-биле түннеп, анализти чоруттум. Чаңгыс-ла сагындырыым маңаа чугаалаксадым. Өске кижилерниң меңээ боттарының үзел-бодалдарын сыгавазын билип, бодумнуң күзел-чүткүлүмнү база үзелбодалдарымны кымга-даа сыгавайн турарымны бижээн чүүлүмнүң төнчүзүнге демдеглеп, айтып каар бодалдыг мен, хүндүлүг номчукчу!

Танов ЧИГДЕН.

Чоннуң үну күштүг

ДЕПУТАТКА СҮМЕВИС

Чоннуң амыдыралынче сагыш салбайн, боттарының эрге-ажыын бодап, 122, 131 болгаш 154 дугаарлыг Федералдыг хоойлуларны чонга таарымчалыг, чогумчалыг тургузарының орнунга, харын-даа чонга удур социал-политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалдарны дүүшкүредип турар ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы, бистиң хүндүлүг депутадывыс В.М. Оюнну чеди-хөлчүлер кончуг эки билип тур бис.

Ол кожуун чагыргазының даргазынга соңгуткан соонда,1995-1996 чылдарда апрель-май айлар үезинде Чеди-Хөл кожууннуң девискээринге кончуг улуг өрттер бооп турган. Ол өйде В.М.Оюн өртке удур бүгү чонну көдүрер хамаанчок, Минусинск, Абакан хоорайларже хол бөмбүү ойнаар улус эдертип алгаш, ойнап чоруй барган. Мону кандыг харыысалгалыг удуртукчу дээр силер. Ам дыннаарывыска, Хоойлужудулга палатазының акшазы-биле хол бөмбүү ойнаар оолдар азырап турар деп сураг база дыннап турар. Күрүне акша-хөреңгизин ынчаар чарыгдап турарга болур бе? База бир кайгамчык чүве, Хоойлужудулга палатазының саң-хөөзүн хынаар дээн Саң-хөө яамызының ажылдакчыларынга хынатпайн турар дээрге, шуут кайгаар-дыр мен.

База-ла ол чылдар үезинде Дус-Дагның арыг дузун эңдере эккелдиргеш, кыдаттарга арыгладыр кижи мен деп турган, ооң ол чугаазындан чүү-даа үнмээн. Бо дугайында ынчангы Экономика яамызының сайыды турган А.Бегзи кончуг эки билир. Ол үеде чоннуң акша-көпеекке чединмези кончуг-ла турган. Ынча көвей акша-хөреңги та кайыын келген чүве?

Ол хамаанчок, сөөлгү үениң дериг-херекселдери-биле кылдынган «Тывакобальт» комбинадын катап тургузары-биле бөлүк эртемденнер алдын арыглаар фабрика тургузары-биле шенелде ажылдарны чорудуп турар үеде В.М.Оюн Президентиге ийи-үш катап барып тургаш, олар хоралыг бүдүмелдер-биле ажылдап турар, ам комбинаттың херээ чок деп тургаш, комбинатты хагдырган, ооң кайгамчыктыг дериг-херекселдери олчаан эзилген.

В.М.Оюн Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазынга соңгудуп алгаш, Хову-Аксынга келгеш, кожууннуң хамык агитаторларын чыггаш, тиилелгени 12-13 катап соңгудуп тургаш чедип алдым, Кара-оол алышкыларны тииледи мен деп мактанып турган деп дыннаан бис. Бистерни Кара-оол алышкылар биле В.М.Оюнну удурланыштыр тургузар сагыштыг деп бодай бербеңер, херек кырында болган факт-тыр.

Шынап-ла, бо дүшкүүрлүг байдал В.М.Оюннуң удуртулгазыбиле чоруп турар деп чүве билдинип турар. Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазы кижи болганда, бүгү-ле хоойлуларны, дүрүмнерни хамаарышкан айтырыгларга эдехере көөр ужурлуг. Чазак-чагырга чери-биле удур-дедир тутчуп, сүлчээлежип турбайн, харын-даа чаңгыс дем-биле бичии Тывавысты хөгжүдүп, сайзырадып турар болза эки эвес чүве бе?

К.К. МОНГУШ, Н.Ш. КУУЛАР, Ю.Б.ОЮН.

Хову-Аксы суурнуң хоочун чурттакчылары.

Спорт • Спорт • Спорт

ТЫВА ХҮРЕШТИ — ЭРТЕМ-ШИНЧИЛЕЛЧЕ

Ол хүн агаар чагыг езугаар болган чүве-биле дөмей, дээрниң хиндиинде хир чок, шала-ла сырыннап каап турар часкы хүн болган. Шораан-бедик Кызыл-Тайга баарында күчүлүг Хемчик хемниң унун дургаар шөйлүп баткан делгем улуг алаакта Сүт-Хөл кожуунуң төвү — Суг-Аксы суур бо-ла болгай. 2006 чылдың март 17-18 хүннеринде маңаа «Тыва национал хүрештиң сайзыралы болгаш келир үези» деп эртем-практиктиг конференцияны организастап эрттирген. Кожуунуң Культура бажыңының чанында шөлге машина-балгат сыңышпайн турду, улуг-биче чонга, чалаткан аалчыларга, мөгелерге, эртемденнерге, корреспондентилерге клубтуң олуттары чедишпейн турган. Фойеде тыва мөгелерниң фоточуруктарының делгелгези.

Кожуун девискээринге эртип турар бо улуг хемчегни Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы И.Ш.Монгуш, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы М.Б.Донгак олар баштаан организастыг комитеттиң кежигүннери, Суг-Аксы суму чагыргазының даргазы К.С.Ооржак болгаш деткикчилер солун болгаш бедик деңнелге эрттиргенин демдеглээри чугула.

Республика чергелиг тыва национал хүреш дугайында эртем-практиктиг конференцияны чүге ыяап-ла Сүт-Хөл кожуунга эрттиргенил? Сүт-Хөлдү «мөгелер чурту» деп бурун шагдан бээр чугаалажыр турган. Ону амыдыралда херек кырында көрүп чоруур бис. Ынчангаш бо эртем-практиктиг конференцияны эрттиргени-даа таварылга эвес, чүге дээрге ону хоочуннарның сактыышкыннары, эртемденнерниң шинчилелдери, төөгү материалдары херечилеп турар. Тыва национал хүрештиң сайзыралының болгаш ооң келир үезиниң талазы-биле бо эртем-практиктиг конференцияның ажылынга ук кожуун чурттуг, тыва хүрешти сайзырадып, ону салгалдарга дамчыдып чоруур эртемденнерниң киирип турар үлүү канчаар-даа аажок улуг болган. Конференцияга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының организастыг ажылдар чорудар эргелелиниң даргазы Сергей Ынаажыкович Ооржак, Тываның күрүне университединиң профессору, педагогика эртемнериниң доктору Херел-оол Дажы-Намчалович Ооржак, сураглыг мөге, тренер башкы Олег Сагбалдаевич Сат, Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң даргазы Кара-Кат Очурович Ооржак, Тываның күрүне университединиң профессору, педагогика эртемнериниң кандидады Өргелээр Чөвүрекович Ондар болгаш Тыва Республиканың «Чаан мөгези» Аяс Монгуш, «Начын мөгези» Сүктер Шимет, «Арзылаң мөгези» Геннадий Монгуш, Кызыл кожуундан Айдемир Монгуш, Улуг-Хемден Эдуард Самбуу, Чөөн-Хемчиктен Хүреш федерациязының даргазы Владимир Монгуш, Тыва Республиканың Чазааның Чөөн-Хемчик кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Виктор Кара-Сал болгаш өскелер-даа тыва хүреш дугайында эртем ажылын, ооң төөгүзүн чыылган чонга сонуургадып чугаалааннар. Конференцияның ажылынга чон идепкейлиг киришкен, айтырыглар, саналоналдар хөй болган.

Өргелээр Ондарның чугаалап турары-биле алырга, тыва хүреш Азияның төвүнде Тываның девискээринге 3-4 чүс чылдар үезинден бээр тывылган болгаш сайзырап эгелээн. 1930 чылдан бээр үжүк-бижик чогааттынган, культура бедээн, тыва хүреш чоннуң хей-аъдын көдүрген. Девиг деп сөстү чаш анай-хураганның, кулуннарның, бызааларның дешкилежип маңнажырындан укталган деп тайылбырлады. Мөгениң девиири мөге кижиниң сүр-күжүнүң чараш овур-хевири. Октаткан мөгениң девиири — өөрээн сеткилин илереткени болур. Оон аңгыда, мөге көрүкчүлерин аарыкчылар дивейн, талалакчылар дээри таарымчалыг деп санап турар. Девиирде, ыяап-ла хүн аайы-биле девиир, күрүне тугун долгандыр. Мөге салыкчызы кижи кол черни ээлээр ужурлуг: мөгезин кыйгыргаш, көрүкчүлерге таныштырар, ооң хей-аъдын, ат-алдарын көдүрер, сорук киирер, тывынгыр сөсдомактыг, хөглүг-баштак, кашпагай, аваангыр болур. Ол аянныг тыва национал идик-хептиг: тоннуг, бөрттүг болур.

Кара-Кат Ооржактың чугаалап турары-биле алырга, тыва национал хүрештиң сорук киирикчизи хөгжүм кааслалгазы болур. Аянныг, чараш хөгжүм, тыва ыры чокта, хүрештиң шынары көрүш чок, солун эвес апаарын ол чугаалады. «Дээң-дээң» («Бистиң Тыва»), «Дөге Баары», «Аъдым» деп ырылар чүден артык үнелиг. Сүт-хөлчүлер мөгелеринге тураскаадып, «Сүт-Хөл оглу девип турда, сүрлүг-ле ийин, күштүг-ле ийин» деп ырлажып турары дээрге-ле, Сүт-Хөл — мөгелер чурту дээнин херечилеп турар ышкажыл. А мээң бодалым-биле алырга, хүреш үезинде тыва хөгжүм хекселдеринге ойнаар, ырылар ырлаар болза, езулуг тыва национал хүреш тыва нацияның чоргааралы улам нептерээр деп санаар мен.

Макар Донгактың конференцияга кылган илеткелинден алырга, Сүт-Хөл дээрге тоол шагда ышкаш, кадып калган шалбаа эвес, сүт ышкаш хөлбеңейнип чыдар, сүр-күштүг мөгелерниң чурту, чүгүрүк аттарның ээзи, чараш кыстарның ада-иелери бооп турар.

Тыва хүреш 1949 чылдан бээр кидин түлүк сайзыраан. «Ишкин», «Киров», «Улуг-Алаак» болгаш кожууннуң өске-даа колхоз-совхозтарынга часкы тарылга азы чартык чыл түннелдери үндүрген «маевкалар» хүннеринде мөгелер хүрежи, аът чарыжы чоннуң кичээнгейин хаара туда бээр апарган. Макар Бавукович илеткелинге барык-ла 200 хире мөгелерниң аттарын адаарга, олурган чон каш катап адыш часкап, өөрүшкүзүн илередип турар болду.

Эртем-практиктиг конференцияның бирги хүнү — март 17-де концерт, танцы-сам-биле кады 10 хардан куду бичии оолдарның хүрежи болган. Аңаа 44 бичии мөгелер ачыр-дачыр тутчуп, күжүн шенештилер. Клубтуң сценазында чадып каан чадыг кырынга келир үениң мөгелериниң чыскаалы болган, оларны девиткен. Бичии мөгелерниң чараш хүрежиниң түннелинде шүүлген мөге Кара-Чыраадан Сүбедей Ондар, үжүүрлешкен мөге Шагаан-Арыгдан Камгалакчы Монгуш, үшкү черни Бай-Тайгадан Кашпык-оол Сайын алган, өске-даа кожууннардан хүрешкеш, сеске чедир шаңналдыг черлерге төлептиг болган оолдарын илередип, шаңнап-мактаан.

Конференцияның ийиги хүнү — март 18-те эң шилиндек атсураглыг мөгелерниң хүрежи болган. Түннелинде «Чаан мөге» Аяс Монгуш шүүлгеш, 10 муң акшабиле шаңнаткан, үжүүрлешкен мөге Вячеслав Монгуш болган. Улуг мөгелерни база-ла сеске чедир шаңнаан. Бо болуп эрткен хемчегниң улам сорук киирикчизи күш-ажылдың хоочуну Норбу Чаш-оолович Ховалыг ак-көк Сүт-Хөлдүң аржаан суунуң, алдараттыг мөгелериниң, изиг оттуг Ишкин бажының чайлагларының, идегелдиг «Чаан мөге» Аяс Монгуштуң дугайында ырызыбиле аян туткан.

Тыва чонга национал хүреш, чарыш аъды чокта байыр-чыскаалда солун, көрүштүг чүве чок. Ол дээрге, бистерниң чаагай чаңчылывыс, культуравыс-тыр. Бир кезекте тыва хүрешти, аът чарыжын үстүкү удуртулгадан көңгүс деткивейн турганы чажыт эвес-ле болгай. Ам харын күш-культура болгаш спорт Тывада сайзырап, канчаар-даа аажок хөгжүп, көскү черни ээлеп турар.

Тыва национал хүрешке тураскааткан эртем-практиктиг конференцияның түннелинде, ооң киржикчилери Угуулга азы тыва хүреш дугайында дүрүм-саавыр төлевилелин ажылдап кылгаш, чоннуң киржилгези-биле хүлээп алган. Ында айтып турары болза, Чазактың, яамыларның, агентилелдерниң база кожуун, сумуларның талазындан 2006-2010 чылдарда бо талазы-биле чүнү кылырын тода айыткан. Ол төлевилелде чыл санында март 17-18 хүннерин Тыва Республиканың Мөгелер хүнү кылдыр доктаадырын Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарындан дилээрин көрген. Тыва национал хүреш талазы-биле чурттар аразының делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияны Кызылга эрттирерин өөренип көөрүн республиканың Чазаанга сүмелээн. База ол ышкаш Суг-Аксы суурга тыва хүрешке, мөгелерге тураскааткан музейни дерип ажыдар деп дугурушканнар.

Ниитизи-биле спорт, ооң кол хевири тыва хүреш кижиниң иштики болгаш даштыкы культуразын, сагыш-сеткилин көдүрер. Тыва хүрешти сайзырадырда өг-бүле, садик, школа — кол черни ээлээр ужурлуг. Кадык-чаагай амыдырал, мөзү-шынар кижизидилгезиниң үнер дөзү ында. Тыва хүреш-биле чергелештир сумо, самбо болгаш дзю-до хүрештерге мөгелерни белеткээри, өөредири эргежок чугула апарган. Сцена кырынга сумо хүрешке канчаар хүрежирин, содак-шудакты канчаар быжып даараарын, тыва хүрештиң аргаларын херек кырында база көргүскен, онзагай үүл – амалап хүрежирин база чоруткан. Эртем-практиктиг конференция дээн болганда, ындыг болур-даа ужурлуг.

Тывада бир дугаар эртип турар «Тыва национал хүрештиң сайзыралы болгаш ооң келир үези» деп эртем-практиктиг конференцияның Сүт-Хөл кожуунда эртип турарын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак бедии-биле үнелеп, конференцияның киржикчилеринге чылыг сөстүг байыр чедириишкинин чоруткан. Конференцияның ажылынга «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тывада күүскомунуң удуртукчузу Марат-оол Идамович Ондар киржип, партияның өмүнээзинден улуг мөгелерге, бирээден сеске чедир тиилекчилерге өртектиг белектерни тывыскан. Эртем-практиктиг конференцияның түннели чоннуң бедик үнелелин алган болгаш, оон тыва хүреш дугайында хөй өөредиглиг, ажыктыг арга-сүмени чон билип алган.

Кара-Сал ООЛАК,
штаттан дашкаар корр.

ДЗЮ-ДОНУ САЙЗЫРАДЫРЫНГА АРГА ХЕРЕК

Дзю-до хүреш Тывага эрткен чүс чылдың 70 чылдарында көстүп келген. Ооң эгелекчизинге билдингир мөге Иван Хураганны хамаарыштырар. Ынчан шору сайзырап орган хүреш 1990 чылдарда катап баксырап эгелээн. Ол үеден эгелээш, республика иштинге маргылдаалар болбастаан.

Дзю-до болгаш самбо хүрештерни Тывага катап «диргизериниң» оралдажыышкыны 2002 чылда болган. Ынчан оларны кадыпкаш, чаңгыс федерацияны тургузуп бүрүткеткен. А 2005 чылда улуг улус аразынга республика маргылдаазын бир дугаар эрттирген. Ынчангы чидиг сегиржип алыышкыннар көрүкчүлериниң улуг сонуургалын хайныктырган.

Республиканың дзю-до федерациязы бо хүннерде 300 ажыг уругну болгаш аныяк-өскенни хаара тудуп турар. Оларны салым-чаяанныг тренерлер – Вячеслав Монгуш, Дадар-оол Лоовай, Олег Сендажы чедиишкинниг кичээлдедип турары мактанчыг. Кызыл хоорайга маргылдаалар болурга, Улуг-Хем, Тес-Хем, Сүт-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик кожууннуң командалары идепкейлиг киржип турар.

Вячеслав Монгуштуң Тенри университединге (Япония) стажировка эртип алгаш келгени — дзю-до хүрешти республикага улам сайзырадырынга идиг болган. Ооң өөреникчилери Темир Монгуш биле Альберт Монгуш «Азияның уруглары» делегей чергелиг спортчу оюннарның (Якутск хоорай) шаңналдыг черлериниң эдилекчилери. Сибирь девискээриниң маргылдааларынга чедиишкинниг киржип турар кижизиттирикчилери база бар.

Федерация чоокку үеде бо хүрештер талазы-биле тускай эртемниг тренерлерлиг болур. Красноярскиниң спортчу хүрештер институдунда Ш.Монгуш, Санкт-Петербургтуң күш-культура болгаш спорт институдунда С.Синухит, Абаканның олимпийжи курлавырлар училищезинде А.Хунай-оол (дзю-дога бир дугаар херээжен спорт мастери), Россияның күш-культура талазы-биле күрүне университединде А.Монгуш дээш, өскелер-даа бар.

Республиканың дзю-до болгаш самбо хүрештериниң мөгелериниң чедиишкиннерин өөренип көргеш, федерация чылдың-на республика чемпионаттарын эрттирерин планнап турар. Бо чылдың апрель төнчүзүнде дзю-до хүрешке ийиги республика чемпионады эртер.

ТР-ниң дзю-до федерациязының президентизи Дмитрий Донгактың эгелээшкинибиле республикага дзю-до хүрешти улам сайзырадырының дугайында чугааны чоокта чаа Чазакка кылган. Бо айтырыгны чугаалашканының түннелинде, дзю-до хүрешти Тывага сайзырадырының талазы-биле тускай сорулгалыг программаны ажылдап кылырын дугурушканнар.

А.СУНДУЙ.

Чараш аргаларын ажыглааш...

Бистиң тыва хүреживис сөөлгү чылдарда дыка сайзырап турар-дыр. Мен аңаа өөрүп тур мен. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр мындыг саналым бар: тыва хүрешке чоок дзю-до, самбо болгаш сумо хүрештерни республикага эки сайзыратса чүл?

Оларның баштайгы түннелдери бар-дыр, ылаңгыя республиканың Чаан мөгези Аяс Монгушту көрүңер даан, бир эвес сумо хүреш олимпий оюннарының программазынче кире берген турган болза, ол аңаа чемпионнап болурунуң бүгү аргазы бар. Сураглыг бо мөгевистиң болгаш оон-даа өске чемпион суможулары-выстың аттарын адавас мен, хүрешке ынактар оларны эки билирлер.

Дзю-дону, самбону болгаш сумону тускай хептиг хүрежир. Тудуп алыр содак-шудактыг тыва хүреш аңаа чоок. Уран чараш дөмей аргалары база хөй. Черле ынчаш, тыва хүреш хамык хүрештерниң тергиини, бедии деп бодаар мен. Маңаа бодумнуң амыдыралымдан бир мындыг чижекти киирейн: 1960 чылдарның төнчүзүнде шеригге тургаш, турган хоорайымга эртип турган самбо хүрештиң маргылдаазынче таварылга болуп кире бердим, хүрешке ынак тыва кижи хоржок чүве-дир ийин. Ол маргылдаага тергиидеп турган менден бедик, сөөккүр эрни сонуургап амалап алгаш, илбектээр болгаш чая тудар арга-биле ийи катап октаарымга, ооң тренери менден: «Каш чыл хүрежип тур сен?» деп, айтырып турду. «Мөге эвес кижи-дир мен» дээримге, бүзүревейн турар болгай. Олар мени тыва хүрештиң чараш аргаларын ажыглапкан деп кайын билирлер, а мен тайылбырлаваан-даа мен.

Дзю-до, самбо болгаш сумо хүрештерге уругларны уруглар садтарындан эгелеп өөредир үе келген. Аныяктарны ынаар массалыы-биле хаара тудар болза эки. Мээң бодалым ындыг.

Михаил ОЮН.

Чеди-Хөл кожуун.

Тыва Республиканың Чазаа 2006 чылдың апрель 19-та
Май 1-ни – Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалын база
Май 9-ту – Тиилелге хүнүн байырлаарының программазын бадылаан № 491 доктаалды хүлээп алган.

Чазак доктаалы-биле бадылаан культура-массалыг хемчеглериң ПРОГРАММАЗЫН бөгүнгү үндүрүлгеде парладывыс

2006 чылдың май 1-де Кызылга

10.00-10.30 шакта – Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалынга тураскааткан митинг (Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгының аксындан Арат шөлүнге чедир байырлыг чыскаал).

10.30-11.30 шакта— Арат шөлүнге Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалынга тураскааткан «Күш-ажылдың кижизинге – төлептиг шалыңны!» деп митинг. Профэвилелдер Федерациязының Бүгүроссия акциязы.

10.00 шакта — Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгының чайгы сезонунуң ажыдыышкыны:

11.00 шакта– ургларга болгаш элээдилерге спортчу сонуургадыглыг оюннар;

13.00 шакта – эстраданың болгаш театрның артистериниң киржилгези-биле концерт. Болур чери: Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгы.

13.00 шакта – Национал хүрешке Кызыл хоорайның мэриниң шаңналы дээш 1990-1992 чылдарның аныяк оолдар аразынга хүреш маргылдаазы.

«Хүреш» стадионунга болур.

15.00 шакта – «Отчугаш» кинотеатрынга ургларга болгаш улуг улуска уран-чечен фильмнер көргүзүглери.

17.00 шакта – Күрүне филармониязынга «Төрээн черим, Май 1-ниң хүнүнде херелден-не!» деп Гала-концерт.

18.00 шакта – «Найырал» кинотеатрынга тыва артистерниң киржип турары «Хайыраканның изи-биле» деп уран-чечен фильмниң чаа хоолгазының баштайгы көргүзүү.

Май 5-те Кызылга

17.00 шакта— В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тыва Республиканың Конституциязының 5 чылынга тураскааткан байырлыг хурал. Уран чүүл мастерлериниң концерти.

2006 чылдың май 7-де Кызылга

10.00 шакта – Ча адарынга Тыва Республиканың чемпионады.

Эртер чери: И.Ярыгин аттыг спорткомплекс (Интернациональная кудумчузу, 3).

10.00 шакта – Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының аразынга шыдыраа маргылдаазы.

Эрттирер чери: Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгы.

10.00 шакта – Кара боолаарынга Тыва Республиканың бирги чери дээш маргылдаа.

Эрттирер чери: РОСТО-нуң кара боолаар чери (Интернациональная кудумчузу,49, 2-ги каът).

12.00 шакта –«Бар база көр» деп дайын дугайында уран-чечен фильмниң чаа хоолгазының баштайгы көргүзүү, сайгарып чугаалажыр кылдыр дайын киржикчилерин чалаар болгаш «Экранда – Ада-чурттуң Улуг дайыны...» деп фото-делгелге.

17.00 шакта – Күрүне филармониязынга «Аян» ыры-хөгжүм ансамблиниң концерти.

2006 чылдың май 8-те Кызылга

10.00 шакта – Республиканың төп зоназының бирги чери дээш аът чарыжы. Болур чери: «Тос-Булак» аржаан чаны.

10.00 шакта – «Тыванның аныяктары» солуннуң шаңналы дээш чиик атлетикага эстафета. Ленин кудумчузунда хоорайның чагырга бажыңының чаныңдан эгелээр.

14.00 шакта – «Аты-баты, солдаттар бастырып чорлар...» деп уран-чечен фильмниң тыва дылда көргүзүү, дайын хоочуннарын чалаар.

17.00 шакта – Уран чүүл мастерлериниң Тиилелге хүнүнге тураскааткан концерти. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болур.

2006 чылдың май 9-та Кызылга

9.00 - 9.30 шакта – Национал парк аксынга парад киржикчилериниң Ада-чурттуң Улуг дайынынга амы-тынындан чарылган дайынчыларның тураскаалының чанынга чыскаалыры, боодал чечектер салыры.

9.30 – 11.00 шакта – Арат шөлүнге Кызыл гарнизонунуң, Кызылдың кызыгаар отрядының шериглериниң, Тыва Республиканың ИХЯ-зының, Тыва каайлы, Россия Федерациязының Шүүгү яамызының Тыва Республика талазы-биле эдип чазаар база кезедир эргелелиниң болгаш өске-даа күш тургузугларының ажылдакчыларының киржилгези-биле Арат шөлүнге парады.

11.00 шакта – Тиилелге хүнүнге тураскааткан байырлыг концерт. Арат шөлүнге болур.

13.00 шакта—Тиилелге хүнүнге тураскааткан байырлыг концерт. Национал паркка болур.

14.00 – 18.00 шакта – «Шын» солуннуң шаңналы дээш тыва хүрешке республика маргылдаазы. Совет Тыванның 5 чылы аттыг стадионга болур.

17.00 шакта – Күрүне филармониязынга Кызылдың уран чүүл училищезиниң үрер хөгжүм оркестриниң концерти.

18.00 шакта – В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга «Ынакшылдың үш хүнү» деп шии.

Май 9-та Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндергей суурга

10.00 шакта – 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга фронтуга мөчээн 12 тыва эки турачының чырык адынга тураскааткан байырлыг хемчеглер:

—Ада-чурттуң Улуг дайынынга мөчээн тыва эки турачы дайынчыларга тураскаалга боодалдарны салыры;

— аът чарыжы;

— улуг улус аразынга волейбол маргылдаазы;

— улуг улус аразынга тыва хүреш.

Май 9-та Таңды кожууннуң Дүрген суурга

10.00 шакта – 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларынга мөчээн Сосновка чурттуг дайынчыларның чырык адынга тураскааткан митинг.

Дүрген суурда тураскаал чанынга болур.

12.00 шакта – Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга, тылдың ажыл-ишчилеринге база Ада-чурт дайынының мөчээн киржикчилериниң кадайларынга байыр чедириишкиннери. Концерт.

Таңды кожууннуң Дүрген суурунуң Культура бажыңынга болур.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, хүндүлүг угбавыс, честевис, **Розалия Бурбужуковна** биле **Максим Магажыкович ДОНГАКТАР** Кызылдың башкы институдун дооскаш, күш-ажылчы намдарын Өвүр кожуунуң Чаа-Суур ортумак школазынга эгелээш, амга чедир ында үре-түңнелдиг хоочун башкылар бооп ажылдап чоруурлар.

Угбавыс Розалия Бурбужуковна эрес-кежээ, биче сеткилдиг болгаш ада-иевистиң орнун солуп, дуңмалары бистерге аргасүмезин кадып, бистерни деткип, дузазын көргүзүп чоруур. Хөй чылдарда ак сеткилдиг кызымаккай ажылы дээш ол Тыва Республиканың Өөредилге яамызындан өртектиг белектер болгаш Хүндүлел бижиктер-биле доктаамал шаңнадып келген.

Честевис Максим Магажыкович—угбавыстың быжыг чөлеңгиижи бооп чоруур болгаш ажы-төлүнүң үлегерлиг ачазы. Школа коллективиниң хүндүткелин чедип ап, 1996 чылда ооң директорунга томуйлаткан. Ол чүгле школаның ажылы-биле кызыгаарлаттынмайн, көдээ суурнуң чурттакчы чонунуң социал байдалын, амыдырал-чуртталгазын кичээнгейге ап, өөренип көрүп, бодунуң талазындан болдунар хире-шаа-биле дузалажы кааптарын чон үнелеп, Чаа-Суурдан ону Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутады кылдыр депшидип үндүргеннер. Честевис республиканың күш-культуразының болгаш спортунуң тергиини, Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы деп аттың эдилекчизи.

Ынчангаш эргим, чоок кижилеривиске оларның төрүттүнген хүннерин таварыштыр сеткиливис ханызындан изиг байырывысты чедирип, ал-боттарынга быжыг кадыкшылды, амыдырал-чуртталгазынга аяс хүннерни, аал-оранынга амыр-тайбыңны күзээр-дир бис.

Улуг хүндүткел-биле,
чуржулары Лариса, Оксана болгаш күдээзи Кама, дуңмалары Виолетта, Владимир.

Сүт-Хөл кожуунда чурттап чоруур мээң кырган-ачам **Калчан-оол Чүлдүмович ООРЖАКТЫҢ** апрель 29-та 70 харлаан юбилейин таварыштыр каң дег кадыкшылды, бистиң аравыска ам-даа узун назын назылаарын сеткилимниң ханызындан күзедим.

Хүндүткел-биле,
уруу Алена.

КОНЦЕРТИНЧЕ чалап тур

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Михаил Айыжы Улусчу чогаадылга бажыңынга **МАЙ 7-де болур «ТИИЛЕЛГЕНИҢ САЛЮДУ»** деп концертинче Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин, тылдың, күш-ажылдың хоочуннарын болгаш бүгү чонну чалап тур.

Эгелээри 17.00 шакта.

Билеттерни Улусчу чогаадылга бажыңының кассазында садып турар.

"ЭХНАТОН" базазында

Дээди сорттуң алтай **далганын** шоодайда — 410 рубль; 1-ги сорттуун — 360, 2-ги сорттуун — 260 рубльге садып турар бис; Минусинск **далганын** ГОСТ 1-ги сортту – шоодайда 330 рубль, ТУ 1-ги сортту—шоодайда 320 рубль, дээди сорттуун—300 рубльге (10 ажыг шоодайны садып алыр болза, бир шоодайдан чиигелде –10 рубль); **чарба**—шоодайда 80 рубль; **дробленка**—шоодайда 180 рубль; дээди сорттуң алтай **макароннары**—13,50 рубль (10 шоодайдан хөйнү алыр болза, килограммдан 50 көп. чиигелделиг); чигир шоодайда—1050 рубль; **крупалар**—(килограммда— **рис**—18 рубль, **гречка**—17,5, **тараа**—12, **горох**—7,50, **көже**—8, **манка**—9,50, **овсянка**—9, **тараа**—7 рубль); 29 рубльден өрү өртектиг хендир үстери; **консервалар**: 14 рубльден өрү өртектиг щи, борщ, солянка, рассольник; компоттар, томат пастазын, сүт, ногаан горошекти садып турар бис. Калбак ногаан **шай** база бар, өртээ—150 рубль. **Он чуурганың** өртээ бисте 23 рубль. Шоколадтарның, карамель, конфеталарның ассортиментизи элбек. Печенье — 27 рубль. Крекер — 28 рубль.

Бистиң адрезивис: Загородный пер.,19 "а", база "Эхнатон", склад 3
("Обувь" баазазының чанында), тел.: **5-38-40.**

ОШАЧКИ эргелели дыңнадып тур

ӨЗҮЛДЕЛИГ

Бо чылдың 3 айы эрте бергенде, орукка озал-ондак болурунуң байдалы кандыгыл көрээлиңер. 48 озал-ондак болган, 20 кижи чок болган, 62 кижи кемдээн. Бо саннар мурнукузундан шупту өзүлделиг болуп турары дүвүренчиг: 25-тен 33 хуу чедир. Ынчаарга чолаачыларның буруузу-биле озал-ондак 30 чедир болган-дыр, а 19-у — чадаг кижилерниң буруузу-биле.

Оруктар багай деп үргүлчү чугаалап турар бис, ооң чылдагааны-биле 9 таварылга болган, үрелик техника мунуп чораанындан 4 озал-ондак болуп, аңаа 5 кижи кемдээн.

Кызыл хоорайга озал-ондак саны мурнукузундан база өзүлделиг – 30, оларга 3 кижи амы-тынындан чарылган, 34 кижи кемдээн.

Ниитизи-биле алырга, орук-транспорт озал-ондаа Бии-Хем, Улуг-Хем кожууннарда көвүдээн.

Авариялар кол нуруузунда чолаачыларның, чадаг кижилерниң чурум үрээнинден болуп турар хевээр, оруктарның багайы база улуг салдарлыг.

Тывага орук шимчээшкининге айыыл чок болурунуң айын апрель 15-тен май 15-ке чедир эрттирериниң дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2006 чылдың март 31-де хүлээп алган.

Орук шимчээшкининиң хүндүлүг киржикчилери, кичээнгейлиг, оваарымчалыг болуп көрүңер. Орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагып чоруңар! Фараларның чоокку чырыын кыпсып алгаш чоруур болза эки.

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9407. Чагыг 44.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массальг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.